

⁴⁸ *Реснт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.3–22.

⁴⁹ *Зальмон Б.Й.* Православ'я в Україні (1917–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – №3. – С.120–130; *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Там само. – 2005. – №3. – С.16–36; *Тевнен Е.* Французькі інтелектуали і сталінізм (1935–1975 рр.) // Там само. – 2000. – №6. – С.116–122; *Яковлева Т.Г.* Іван Богун: проблеми біографії // Там само. – №2. – С.147–157; №4. – С.144–152.

⁵⁰ Див.: *Айкель М.* «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.139–160; *Пастушенко Т.В.* Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Там само. – С.160–176.

⁵¹ *Зімон Г.* Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.118–131; *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація // Там само. – 2005. – №3. – С.120–131; *Кульчицький С.В.* Голод 1932 р. у затінку голодомору-33 // Там само. – 2006. – №6. – С.77–97; *Марочко В.І.* Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Там само. – 2005. – №3. – С.186–199.

⁵² *Реснт О.П., Янишин Б.М.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С.3–37; *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Там само. – С.56–70.

The article covers the retrospective survey of half-centennial way that «Ukrainian Historical Journal» – the leading and for a long time the only publication of historical profile in Ukraine – is through.

О.С.Рубльов*

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»: ІСТОРІЯ ОФІЦІЙНА Й ЗАЛАШТУНКОВА (1957–1988 рр.)

У статті у контексті історіографічного процесу того часу з'ясовуються окремі залаштункові подробиці, пов'язані з публікаціями «Українського історичного журналу» 1957–1988 рр., робиться спроба з'ясувати, як публікації провідного часопису українських істориків вписувалися в контекст своєї доби й що відбувалося за лаштунками парадно-офіційного обличчя «УІЖ». Ідеться також про сприйняття публікацій «УІЖ» компартійною номенклатурою, науковим і навколонауковим середовищем.

*У таємному меморандумі республіканського КГБ** «О состоянии и мерах усиления агентурно-оперативной работы органов госбезопасности УССР по вскрытию и пресечению враждебной деятельности антисоветских элементов*

* Рубльов Олександр Сергійович – д-р іст. наук, учений секретар Інституту історії України НАН України.

** Автор, аби відрізнити автентичні терміни «рада», «радянський» («радянські»), вироблені вітчизняними демократичними традиціями й уживані за часів Української Центральної Ради та Української Народної Республіки, на означення більшовицьких структур соєтсько-російської окупації (у тому числі репресивно-силових – ГПУ, НКВД, КГБ) та створених під час неї форм української квазідержавності, використовує терміни «соєти», «соєтський», абрєвіатури «УССР», «СССР» та похідні від них, що їх традиційно застосовували ще діячі УЦР/УНР, а згодом – українська діаспора й закордонне українознавство. Автор убачає у цьому «формальному» моменті явище

из числа интеллигенции и молодёжи» (грудень 1958 р.) значна увага приділялася неояльним щодо влади проявам із боку соціогуманітарної інтелігенції, у тому числі науковців-істориків:

«Имеют место неединичные случаи, когда враждебные элементы из числа интеллигенции и молодёжи используют различные легальные возможности для распространения буржуазной идеологии, при этом прибегают к фальсификации исторических фактов и под этим прикрытием протаскивают идейно не выдержанные, а порой и враждебные взгляды в науку, литературу и искусство».

Особливе занепокоєння спецслужби викликала присвячена історії Західноукраїнської Народної Республіки публікація молодого науковця зі Львова О.Ю.Карпенка й солідаризування з його позицією старших колег із наукових установ Львова та Києва:

«Научный сотрудник института общественных наук АН УССР (в г. Львове), кандидат исторических наук – КАРПЕНКО Александр, член КПСС, к 40-летию Советской Украины опубликовал в печати статью «К вопросу о характере революционного движения в восточной Галичине в 1918 году». Тема актуальна, но всё дело в том, что в ней автор, искажив ряд исторических фактов, пытался подвергнуть ревизии партийную, марксистскую оценку происходивших политических событий в Западной Украине.

КАРПЕНКО в этой статье утверждает, что контрреволюционное правительство Западно-Украинской народной республики (ЗУНР) было народным и что воссоединение ЗУНР с петлюровской УНР явилось прогрессивным актом в истории украинского национального движения.

Не случайно, что националистические трактовки, выдвинутые в этой статье КАРПЕНКО, взяли под защиту зарубежные националистические центры, в частности: Журнал «Украинский самостийник», издаваемый украинскими националистами в г. Мюнхене, в статье «Под обстрелом истории Украины» даётся положительная оценка работе КАРПЕНКО. Возникает вопрос – кому же служит КАРПЕНКО и кто стоит за его спиной?

Произведённой проверкой получены весьма интересные данные о том, что в гор. Львове и Киеве КАРПЕНКО поддерживают более маститые учёные, в деятельности которых следует разобраться»¹.

Появі наведеної таємної інформації КГБ УССР передувала низка подій. Під час проведення наукових конференцій до 40-річчя більшовицького путчу у Петрограді (так званої «Великої Жовтневої соціалістичної революції») й особливо 40-річчя «буржуазно-демократичних» революцій у Центрально-Східній Європі, Олександр Карпенко виклав власне бачення перебігу подій у Східній Галичині у жовтні – листопаді 1918 р., які призвели до створення ЗУНР. Результати наукового пошуку закріпила згадана стаття². Виступи й публікація в інститутському збірнику викликали «шалену критику ортодоксів і загалом демагогів та політичних спекулянтів, зокрема з історичного факультету Львівського державного університету та політехнічного інституту. Різко негативною була й реакція Львівського обкому партії та ЦК КПУ»³.

25 квітня 1958 р. на вченій раді Інституту історії АН УССР за участю істориків науково-дослідних установ та вузів Києва, Львова, інших міст було заслухано доповідь доктора історичних наук, завідувача відділу історії радянського суспільства інституту М.І.Супруненко «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» й співдоповідь кандидата історичних наук І.І.Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня»⁴.

сутнісного порядку, адже «українізація» більшовицького режиму на теренах Наддніпрянської України була важливим елементом імперської політичної технології, завдяки якому чужоземна окупаційна адміністрація мала сприйматися населенням як його легітимне представництво, що, наприклад, кострубатю артикульовано у відомій книзі П.Ю.Шелеста «Україно наша Радянська» (1970 р.).

Обидва промовці вибудували свої виступи за звичними канонами тогочасної офіційної історіографії, однак виступ І.І.Компанієця містив важливий нюанс – він зокрема звернув увагу «на значні помилки в деяких опублікованих працях», піддавши критиці низку положень вже відомої на той час статті старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР О.Ю.Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.». Твердження автора, зазначав доповідач, що у листопаді 1918 р. у Східній Галичині відбулася окрема «національно-демократична» революція і ЗУНР постала не внаслідок «контрреволюційних дій української буржуазії, а як наслідок революційного руху народних мас, приносять значення соціалістичної революції і створення Української Радянської держави для всього українського народу». І.І.Компанієць також дорікав львівському дослідникові, що той, мовляв, не дав чіткої й правильної характеристики класових сил, включивши і буржуазію, і пролетаріат в одне «загальнонаціональне повстання», що, мовляв, було реанімацією «буржуазно-націоналістичної теорії єдиного потоку»⁵.

На наступному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР, 28 квітня 1958 р., відбулося обговорення доповіді та співдоповіді. Серед тих, хто долучився до критики О.Ю.Карпенка, були Д.М.Волчанський (Кіровоградський педінститут), В.Л.Варецький, О.Ф.Єрмоленко (Інститут історії АН УРСР), А.Д.Ярошенко (Інститут історії партії при ЦК КПУ) та ін. На помилковості положень згаданої публікації львівського вченого, в якій «не показана контрреволюційність західноукраїнської націоналістичної буржуазії під час утворення так званої Західноукраїнської Народної Республіки», хибно стверджувалося, «нібито ЗУНР була створена в результаті революційної боротьби народних мас», наголошувала й підсумкова постанова вченої ради⁶.

Прикметно, що на захист львівського вченого та його права на науковий пошук виступив завідувач відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР і за сумісництвом головний редактор «Українського історичного журналу» Ф.П.Шевченко, який закликав поважати думку опонента й відмовитися від тоталітарної практики наліплювання ярликів:

«Я за обговорення в цих питаннях, кожний висловлюється, як хто може, але повинно бути якесь товариське відношення до своїх товаришів. Іван Іванович (Компанієць – О.Р.) в своєму виступі щодо тов. Карпенка змалював його так, що створюється таке враження, що якщо в Карпенка ще залишилось щось радянське, то дуже мало, він звів його ні до чого, назвав і ревізіоністом, і фальсифікатором, і т. ін. Якщо цей виступ залишиться в стенограмі, то хай залишається для історії, але ж так не можна, товариші, потрібно мати терпіння і до своїх противників, навіть коли вони не розділяють ваші погляди [...]. Я вважаю, що є нездоровий пережиток того, що було колись, а зараз нам хватить, і проблем хватить, і матеріалу хватить. А що стосується висновків, дозвольте кожному мати свої висновки, якщо вони виходять з марксистсько-ленінської позиції. Я думаю, що Карпенко не ревізіоніст, по крайній мірі»⁷.

О.Ю.Карпенко мав спільника не лише в особі Федора Павловича Шевченка, а й загалом істориків Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, які принаймні в кулуарних розмовах цілком поділяли його оцінку характеру листопадових подій 1918 р. у Східній Галичині. У цій непростій ситуації гідно повівся й директор інституту І.П.Крип'якевич, який прагнув максимально амортизувати удар роздратованих критиканів, що було чітко зафіксовано у протоколах засідань відділу історії України, ученої ради та партзборів Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові⁸.

Отже, атмосфера в історичній науці наприкінці 1950-х рр. усе ж відрізнялася від ситуації 1930-х рр. Тому, зокрема, у дискусії, що відбулася 28 квітня 1958 р., надали слово й авторові «помилкових тверджень» – О.Ю.Карпенкові, який узяв на себе сміливість, покликаючись на оцінку у документах КПЗУ, зробити висновок, що в листопадових подіях 1918 р. у Східній Галичині слід уба-

чати не путч, а саме масовий народний рух – національно-демократичну революцію, результатом якої й було створення ЗУНР.

Свій виступ Олександр Юхимович розпочав словами:

«Історія західноукраїнських земель багата славними героїчними сторінками. Однак до цього часу багато питань з історії [західно]українських земель ще далеко не висвітлено. До таких питань і відносяться революційні події в Східній Галичині в листопаді 1918 р. Мабуть, зовсім не випадково цим подіям співдоповідач приділив так багато уваги [...]. Поскільки це питання в співдовіді виявилось головним по затраті часу, а тим більше поскільки в співдовіді два десяткі разів згадувалось прізвище Карпенка, дозвольте і мені зупинитися на цьому питанні»⁹.

На значному проаналізованому матеріалі львів'янин доводив: «Величезний фактичний матеріал і на сьогодні зберігся, і це дозволяє нам говорити про масовий, дійсно народний виступ трудящих Східної Галичини в подіях 1918 р., а не про «путч», як дехто намагається нам довести».

Свідомо розставляючи акценти й відкидаючи фальшиві обвинувачення, О.Ю.Карпенко прагнув бути максимально обережним і додержуватися марксистських історіографічних канонів:

«За своїм характером ця революція була буржуазно-демократичною, бо вона вирішувала завдання буржуазно-демократичного перевороту – проголошення буржуазної республіки, ліквідації монархічної влади і залишків феодалізму, завоювання демократичних свобод. Ці завдання в революції стояли перед усіма народами Австро-Угорщини, тобто була єдина мета революції»¹⁰.

Із зрозумілих причин промовець не наголошував на національній українській складовій революційного руху народів Габсбурзької монархії, віддавши перевагу соціально-класовим і загальнодемократичним чинникам подій осені 1918 р. у Східній Галичині.

Завершив свій виступ О.Ю.Карпенко так, як і почав розгорнуту промову з відстоювання власної наукової позиції, – гідно, закликавши опонента (опонентів) дотримуватися норм наукової етики¹¹.

Натомість І.І.Компанієць у заключному слові наголошував на неможливості «довільного поєднання революційного руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу української буржуазії», які збіглися в часі. Погляди О.Ю.Карпенка, на його переконання, мають «антинауковий характер» і знайшли підтримку «лише в самого т. Карпенка, який мав можливість прийняти участь в роботі нашої вченої ради, і ще з боку Шевченка».

Промовець запропонував «для зручності» розглядати виступи О.Ю.Карпенка та Ф.П.Шевченка спільно:

«Вони майже не відрізняються, не видно, де закінчується думка одного і починається думка другого [...]. В цілому ж ні той, ні другий не тільки не відмовились від своїх неправильних поглядів, а й відстоювали їх. Тому є необхідність детальніше зупинитися на цьому, враховуючи, що мова йде не про якесь абстрактне питання, а про визначення того, за що боролися 4 млн українців Східної Галичини – чи за створення буржуазної республіки, чи за возз'єднання з своїми братами, які створили Українську радянську державу»¹² (виділення наше – О.Р.).

Із позицій сьогодення аргументація І.І.Компанійця виглядає більш, ніж дивною, як і його нерозуміння (?!), що саме нелегітимна самопроголошена «українська радянська держава» була насамперед тією самою критикованою ним «абстракцією». А завершувався прокурорський виступ І.І.Компанійця знову ж таки політичними обвинуваченнями щодо львівського колеги й закидами на адресу Ф.П.Шевченка:

«Поява статті Карпенка саме в той час, коли вся наша країна святкувала 40-річчя Радянської влади, – дуже прикрий факт. Помилки Карпенка носять не лише антинауковий характер, але й політичний характер. Роботи Карпенка неодноразово піддавались гострій критиці [...]. Але він продовжує свою лінію невдалими і ненауковими прийомами. Але це молода людина, не позбавлена здібностей (sic!). І можна сподіватись, що

він зрозуміє свої помилки і зможе ще дати корисні наукові роботи, і допомогти йому в цьому повинен Ф. П. Шевченко, який допоміг йому раніш припустити ці помилки, але в авторитет якого він дуже вірить»¹³ (виділення наше – О.Р.).

Пікантність ситуації полягала ще й у тому, що промовець, який узяв на себе роль старшого, досвідченішого колеги львівського дослідника, тим не менше був його ... однолітком! (обидва 1921 р. народження). І.І.Компанієць таки обмовився, що справжні мотиви його завзятої «критики» полягали у завуальованому прагненні «вивести з гри» наукового конкурента – за його словами, тандем Карпенко – Шевченко намагався «переконати присутніх, що критика «схем» Карпенка була зроблена співдоповідачем з особистих інтересів, бо, мовляв, співдоповідач і автор «схем», які колись були навіть «товаришами», зараз розійшлися як конкуренти по одній темі». Очевидно, так воно й було¹⁴...

Варто зауважити, що розлога інформація про обговорення в Інституті історії АН УРСР праць до 40-річчя жовтневих подій 1917 р. у Петрограді з виразним з'ясуванням позицій сторін була вміщена в «Українському історичному журналі»¹⁵. Узагалі розлогі хронікально-інформаційні повідомлення з наукового життя були прикметним і сильним боком перших років існування «УІЖ».

Ф.П.Шевченко підтримував свого молодшого львівського колегу О.Ю.Карпенка не лише словом під час згаданої вище дискусії, а й «ділом» – розвідки Олександра Юхимовича періодично з'являлися в «УІЖ»¹⁶. Але, очевидно, і головний редактор «Українського історичного журналу» змушений був коритися директивам компартійної номенклатури, за вказівками якої в «УІЖ» з'явилася стаття трьох співробітників львівського Інституту суспільних наук АН УРСР із жорсткою критикою позиції їхнього колеги¹⁷. Публікація завершувалася своєрідним вироком:

«Намагаючись дати оцінку подіям початку листопада [1918 р.], О.Ю.Карпенко твердить, що це була народна, буржуазно-демократична революція [...]. О.Ю.Карпенко в окремих місцях, правда, пише, що буржуазія включилась у революцію, щоб скористатись нею для захоплення влади в свої руки. Але ці визнання не міняють настанови автора, який хоче довести, що 1 листопада почалась народна революція [...], що «народна» революція, очолювана національною буржуазією і її військовим комітетом, створила навіть передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну [...]. Ідея про «революційний переворот» на початку листопада 1918 р. у Східній Галичині вигадана буржуазними націоналістами для виправдання антинародної акції української контрреволюційної буржуазії, яка завжди була найлютішим ворогом українського народу»¹⁸.

Потужна кампанія «промивання мізків» справила тривалий травматичний вплив на О.Ю.Карпенка, від якого науковець відходив кілька років. Так, у листі до І.П.Крип'якевича від 2 лютого 1961 р. Ф.П.Шевченко принагідно згадував:

«Що ж стосується нашого спільного знайомого К[арпен]ка, то він [...] протягом кількох років був так травмований, що боїться навіть тих, кого і боятися немає потреби»¹⁹.

Попри згадані вище цензурні обмеження й рецидиви квазінаукової полеміки у стилі сумнозвісних 1930-х рр., наукове життя першого постсталінського десятиліття суттєво урізноманітнілося. Відбувалося чимало наукових сесій, конференцій, дискусій та нарад.

Мабуть, найвиразніше потреби вітчизняних дослідників-гуманітаріїв у зазначений період виокремила наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР, яка відбулася 27–31 травня 1958 р. у Києві, і, зокрема, її секція історії, що працювала 29–30 травня в Інституті історії АН УРСР²⁰.

Позиція офіційної історіографії була зафіксована в доповіді директора Інституту історії АН УРСР О.К.Касименка «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Українській РСР». Однак найцікавішими були виразно артикульовані під час цього фахового зібрання побажання учасників сесії – істориків, що серед них домінували такі: створення багатотомної історії українського народу;

організація республіканського товариства істориків; право захищати у Києві (а не в Москві чи деінде у РСФСР) докторські дисертації з усіх галузей історичної науки; переведення Центрального державного архіву Жовтневої революції з обласного Харкова до столичного Києва; негайна підготовка підручника з історії України для середньої школи, перетворення «Українського історичного журналу» із двомісячника на щомісячник; обмеження цензорсько-редакторського втручання в авторські тексти та ін.²¹

Формальний лідер установи – О.К.Касименко – про людське око підтримував вищезгадані вимоги вітчизняної історіографії, які побутували у середовищі професійних дослідників ледь не з кінця 1930-х рр. (побутували, зрозуміло, у латентній формі, здобувши можливість прилюдного артикулювання (та й то часткового) лише за часів хрущовської «відлиги»). Але водночас і насамперед «автентичний» Олександр Карпович найкомфортніше почувався у звичній для нього ролі такого собі ревнителя «древнього благочіння» – тобто нормативних вимог сумнозвісної сталінської книжки «История ВКП(б). Краткий курс» і притаманних тоталітарній добі численних і суворих табу на вивчення тих або інших історіографічних тем. Відтак і під час засідань секції історії наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УССР директор Інституту історії АН УССР неодноразово збивався на набридливу агітпропівську риторичку 1930-х рр.

Так, наприклад, кафедра загальної історії Ужгородського університету опрацьовувала науково-дослідну тему з історії феодальних замків Закарпаття. Згадав про це під час засідання секції завідувач кафедри Г.В.Марченко (1911–1985). У заключному слові О. К. Касименко самочинно взяв на себе функції цензора й піддав цю цікаву тематику остракізму, силкуючись нав'язати ужгородським колегам натомість чергову банальну тему з «життя трудящих» краю, а саме:

«Тут було висловлено думку товаришами із Закарпаття про те, що вони ставлять перед собою завдання в ближчий час видати фундаментальну роботу, присвячену історії феодальних замків, які є на Закарпатті. Я б вважав, що товаришам треба подумати, як розв'язати це питання відносно того, щоб можливо дати якусь розробку з приводу того, що це за замки. Мені доводилось їздити по Закарпаттю, і, справді, це досить цікаво, але коли готується така робота про історію феодальних замків, я думаю, краще було б, коли б в першу чергу ми дали фундаментальну роботу про життя, побут, працю, про політичну, історичну культуру і життя широких трудящих мас Закарпаття в минулому, і дати це в такому вигляді, щоб воно було доступно і дохідливо, і дати історичний матеріал, але знайти належне місце.

Я далекий від того, щоб скидати ці феодальні замки з рахунку, але тут треба правильно розв'язати співвідношення цих елементів»²².

Так само «цензорське втручання» О.К.Касименка (причому дворазове) спричинив й неординарний виступ на секції історії завідувача кафедри історії Львівської вищої партійної школи (sic!) М.І.Гирича.

Львів'янин, молодий кандидат історичних наук, тим не менше напрочуд яскраво й влучно окреслив больові точки тогочасної вітчизняної історіографії, що серед найголовніших із них був, власне, брак середньошкільних та вузівських курсів з історії України й штучно (та свідомо-навмисно) звужене коло осіб, які б вивчали історію своєї Батьківщини:

«Довгий час стояло у нас питання про те, що у нас на Україні немає підручників по історії України, що населення не вивчає історію України [...]. Видали два томи історії України, але подивіться, яке вузьке коло людей вивчає історію своєї Батьківщини. Вивчає лише частина студентів і, звичайно, інтелігенція, яка цікавиться історією України, а маса не знає історії України [...]. І, дивна річ, пройшло 40 років, а ми і досі не маємо можливості викладати історію України. 40-мільйонна Україна, а в ній немає викладання історії України [...]. Мені здається, що пора запровадити в середній школі, чи то в 7 класі, чи то в 10, але обов'язково треба запровадити викладання історії України»²³.

Логіка виступу М.І.Гирича вочевидь потребувала перейти від наголошування на потребі широкого запровадження викладання у середній та вищій школі республіки вітчизняної історії до виразного акцентування необхідності викладання цієї історії мовою титульної нації:

«Нам треба так працювати, щоб наша продукція була більш доступною для мас. Ми повинні впроваджувати в життя ленінський принцип, який вимагає, щоб комуністичне виховання мас провадилось рідною мовою, з поєднанням патріотизму з пролетарським інтернаціоналізмом. Я хочу звернути увагу на те, що нам не досить тільки працювати для того, щоб поширювати ці дослідження і мати їх серед кіл висококваліфікованої освіченої інтелігенції. Треба історію нашу готувати для мас, а для цього треба створити популярний нарис або підручник, щоб він був доступний для мас і щоб поширилась викладовська робота в школі»²⁴.

М.І.Гирич поділився з присутніми й власними міркуваннями щодо поширюваних (вочевидь російською шовіністичною історіографією, яка, втім, безпосередньо не згадувалася) вигадок щодо «другосортності» української історії, відсутності у ній позитивних, «справжніх» й вартих уваги героїв (тези, що й нині популярні у відповідному квазінауковому середовищі):

*«Часто у нас історія України викладається в такому вигляді, ніби народ України був надзвичайно відсталим, безталанним, що нічого власного і оригінального не створював. Вказується, що і Україна дала великий вклад в справу дружби народів, але це робиться декларативно»*²⁵.

Актуальність цих думок засвідчує й сучасний дослідник, який, підбиваючи підсумки попереднього тривалого історіографічного періоду, зокрема зауважував:

«Шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, що нічого доброго про свій народ юнак чи дівчина з нього не могли довідатися. Якщо вірити авторам, то жодної світлої сторінки, жодного народного героя Україна ніколи не мала. Був один тільки Богдан Хмельницький, та й то тому, що жив думкою про воз'єднання з Росією»²⁶.

Нарікав львівський завідувач кафедри й на жорсткі цензурні обмеження, що чатували на сумлінного дослідника, якщо виявлений ним архівний матеріал не вписувався у прокрустове ложе сталінського «Краткого курсу». Як приклад наводився власний досвід промовця: «Важко писати історію і тому, що товариші бояться підпасти під категорію ревізіоністів, або націоналістів. Я сам працював над дисертацією з історії Лівобережної України²⁷, знайшов багато матеріалів, які можна було б опублікувати, але мене й слухати не хотіли, сказали, що не можна це публікувати, треба показати, що все проводилось тільки під керівництвом більшовицької партії, а всі останні партії були ворожими, що тільки так велась боротьба і т. ін. Спробуйте це доказати про період до 1905 року, я перерив архів і знайшов зовсім інший матеріал.

Отже, виходить так, що немає можливості показати народний рух, коли цей рух не був під керівництвом більшовицької партії, і треба було обов'язково показати керівництво більшовицької партії. Значить, тут є деякі перегиби»²⁸.

Зрозуміло, що «крамольний» виступ М. І. Гирича, у якому не лише закликалося вивчати й викладати історію України... українською мовою, а й піддавалася сумніву «провідна і спрямовуюча» роль російських більшовиків у новітній історії вітчизняного Лівобережжя принаймні до 1905 р. (оскільки це не підтверджувалося архівним матеріалом), не міг не викликати цензорської реакції О.К.Касименка, який не лише зажадав «уточнень» від львівського історика під час його промови, а й згадав цей виступ у своєму заключному слові:

«На превеликий жаль, не обійшлося на нашій нараді без непорозумінь. Я маю на увазі виступ т. Гирича, який розвинув, безперечно, таку неохайну форму виступу. Коли він пояснював свій виступ, він трохи поправився, але в цілому слід побажати, щоб наші історики в цьому відношенні більш уважно і відповідально ставилися до таких заяв, до своїх виступів, а виступ тов. Гирича, він, безперечно, є такий, який не робить нам честі»²⁹.

Якщо ближче не окреслені «ми» (тобто Касименко & К^о) й мали проблеми з морально-етичними поняттями, то натомість яскравий виступ М. І. Гирича і справді робив честь тогочасній українській історіографії та був, на наше переконання, сміливим публічним артикулюванням дезидератів вітчизняної історичної науки, що жваво обговорювалися за лаштунками парадно-офіційної советської історіографії тієї постсталінської доби.

Прикметно, що редагований Ф.П.Шевченком «Український історичний журнал» таки вмістив інформацію про виступ на засіданні секції історії М.І.Гирича, незважаючи на дворазові цензорські зауваження формального лідера Інституту історії – О.К.Касименка. У лаконічному повідомленні часопису про виступ львівського викладача стисло передано квінтесенцію його пропозицій: «Про запровадження викладання історії України в середній школі говорив зав. кафедрою історії Львівської вищої партійної школи М.І.Гирич. Він висловив думку про те, що назрів час для створення короткого нариску з історії України для масового читача»³⁰. Зрозуміло, що побажання львів'янина відверто чи подумки підтримувало чимало його колег – вітчизняних істориків – і серед них, безперечно, головний редактор «УІЖ» Ф.П.Шевченко.

Проблеми й перспективи розвитку «Українського історичного журналу», поряд з іншими питаннями, перебували у центрі уваги засідань секції історії Наукової сесії з питань розвитку гуманітарних наук в УРСР. Про наболілі й нагальні проблеми часопису докладно доповів колегам заступник головного редактора «УІЖ» П.М.Калениченко³¹.

Традиційною нестандартністю й несподіваними порівняннями вирізнявся виступ на засіданні секції історії 30 травня 1958 р. професора Київського університету А.О.Введенського (1891–1965):

«Конечно, правы товарищи, выступавшие единодушно, и я свой голос присоединяю к тому, чтобы [обеспечить] превращение нашего исторического украинского журнала в ежемесячный журнал. Этот вопрос нужно поставить перед руководящими органами и добиться положительного его разрешения.

Спрашивается, с какой стати какая-то федеративная Германия издает 44 исторических журнала, а мы едва выпускаем один журнал. Нам необходимо иметь, хотя бы 3 журнала, и в наших рекомендациях мы должны об этом записать.

Наш «Украинский исторический журнал» должен быть, действительно, охватывающим широкую тематику всех исторических формаций. Ну, первые юбилейные номера – это естественно, но дальше необходимо, чтобы каждый журнал посвящался исторической формации и чтобы был отдел по востоковедению. Это в наших силах сделать»³² (виділення наше. – О.Р.).

А й дійсно – «якась там федеративна Німеччина», що формально програла війну, зберегла під час військових дій і виховала за повоєнне важке десятиліття достатньо кадрів фахових істориків, аби друкувати 44 професійних часописи. Натомість «республіка-переможниця» й засновниця ООН – УРСР – ще у «мирні» 1930-ті рр. зазнала катастрофічних втрат власної соціогуманітарної еліти, зокрема істориків, археологів, етнологів та ін. Друга світова війна завдала нових відчутних ударів. Професійних учених-істориків залишилася зменшка, для виховання нової генерації дослідників минувшини потрібні були десятиліття, але бракувало не лише часу, а й вихователів – репресії сталінського тоталітарного режиму «викосили» цілі наукові школи, а також відповідних умов – комуністична влада оголосила істориків «бійцями ідеологічного фронту» й жорстко контролювала їхню професійну діяльність, довільно призначаючи «заборонені зони» у численних ділянках вітчизняного минулого...

Примітним явищем із середини 1950-х рр. стали візити до УРСР закордонних істориків, передусім із «країн народної демократії» – Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Натомість і провідні співробітники Інституту (І.Д.Бойко, В.О.Голобуцький, П.М.Калениченко, В.І.Клоков, Ф.П.Шевченко

та ін.) дістали можливість регулярно брати участь у міжнародних конференціях, що відбувалися за кордоном. Так, у 1955 р. на X Міжнародному конгресі історичних наук у Римі Інститут репрезентував І.Д.Бойко. Почався обмін науковою продукцією, архівними матеріалами. Учасником і доповідачем на XI Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі 1960 р. був В.О.Голобуцький³³.

Пошвавлення міжнародних контактів істориків УРСР систематично відображалось в «Українському історичному журналі» й не лише у рубриці «Хроніка». Так, приміром, початкуючий тоді учений В.Г.Сарбей (1928–1999) виступив у часопису з контроверсійною заміткою, де з'ясовував його читачам хроніку міжнародних історичних конгресів та участь у них представників історіографії «першої в світі країни соціалізму». На жаль, ракурс висвітлення Віталієм Григоровичем був обраний занадто специфічний, оскільки розвідка мала дещо «мовознавчу» назву – «З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків»³⁴. Починалася вона багатообіцяюче:

«Російська мова за своїм поширенням у усьому світі займає третє місце після англійської і китайської [...]. Особливо зросли роль і значення російської мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли народи нашої країни, очолені великим російським народом, створили першу у світі державу робітників і селян. Російська мова стала могутнім засобом спілкування і зближення народів колишньої Росії в їхній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму і комунізму. Нині російська мова займає визначне місце у міжнародних дипломатичних, економічних, культурних і наукових зв'язках. Посланець миру, перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М.С.Хрущов російською мовою виголосив на засіданні Генеральної Асамблеї ООН історичну програму загального і повного роззброєння»³⁵.

Публікація, що відгонила передовицею у «Правді», завершувалася у тому ж стилі:

«Можна сподіватися, що в умовах потепління у відносинах між державами з різними соціально-економічними системами, викликаного, насамперед, історичною поїздкою глави Радянського Уряду товариша М.С.Хрущова до Сполучених Штатів Америки і Франції, наступний XI Міжнародний конгрес істориків у Стокгольмі внесе свій вклад у дальше розширення наукових зв'язків між фахівцями-істориками різних країн світу»³⁶.

Негарний присмак від цієї публікації посилювався загальним суспільно-політичним та мовно-культурним контекстом кінця 1950-х рр. У грудні 1958 р. був прийнятий союзний закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила його республіканський аналог – «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У ст. 9-й I-го розділу зазначалося: «Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів»³⁷.

Найбільше суперечок викликало право батьків вирішувати, якою мовою відбуватиметься навчальний процес. Проти виступили письменники М.Рильський і М.Бажан, які оприлюднили свої погляди на шпальтах «Правди» у статті «В ім'я людини» (грудень 1958 р.), вважаючи, що «віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їх діти, не можна». Літератори знали, що реально це вирішуватиме місцева партноменклатура, зорієнтована на русифікаторські наміри центру. У кінцевому підсумку ухвалення квітневого закону 1959 р. форсувало русифікацію республіки...

Крім свідомо/неусвідомленого схвалення русифікаторського курсу союзного центру на прикладі підтримки нав'язування російської як офіційної мови міжнародних конгресів істориків, В.Г.Сарбей у тексті своєї замітки припустився й

фактичних неточностей. Зокрема, через незнання (або свідоме замовчування, хоча вірогідніше саме перше) не згадувався у ній такий учасник VI Міжнародного історичного конгресу в Осло 1928 р., як М.І.Яворський (1884/85–1937), який представляв саме УССР і вперто завжди розмовляв рідною українською, а при потребі й польською та німецькою мовами, нехтуючи натомість російською (саме тому вочевидь й підлягав ліквідації). Втім, Матвія Івановича реабілітували посмертно лише 1964 р.³⁸ ...

Участь у XII Міжнародному конгресі історичних наук у Відні 1965 р. директора Інституту історії АН УССР проф. К.К.Дубини прикметна його зустріччю у столиці Австрії під час форуму істориків з І.Лисяком-Рудницьким, який у своїй резонансній статті-репортажі несподівано високо оцінив свого випадкового співбесідника, побачивши у ньому не лише «досвідченого дискусанта»:

«Це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканості й розгубленості, ані чванькуватості й грубіяництва, що творять звичайні атрибути радянських людей в контактах з зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бриніла в його словах – «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелігентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства» [...]»³⁹...

Водночас І.Лисяк-Рудницький зауважив важливу, на його погляд, хибу у професійній підготовці свого співрозмовника, зробивши на її підставі ширше узагальнення щодо усіх учених-соціогуманітаріїв УССР:

«Про інтелектуальні кваліфікації К. К. Дубини, – його освіту й начитаність, – не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західною мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В.Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою. Російські історики, як правило, промовляли в Стокгольмі й Відні однією з трьох великих західних мов; зате «націонали» – Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови – виступали мовою «старшого брата».

Я, очевидно, не збираюся твердити, що хтось заборонив би нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали. Важливе тут щось інше: в Радянській Україні можливо добитися визначного становища в академічній ієрархії без того, щоб знання світових мов було для людини практичною konieczністю. Отже маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верстві ізольоване від зовнішнього світу. Закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом. Чи треба кращого доказу тієї жахливої провінційності, що на неї засуджене українське культурне життя в УРСР?»⁴⁰

Зрештою, зарубіжний україніст І.Лисяк-Рудницький погано розбирався у підсоветських реаліях, адже «Голобуцькі, Дубини, Гуссейнови» діяли у відповідному правовому полі й мали право виступати мовою «старшого брата», оскільки гарантував їм це вищезгаданий союзний закон 1958 р. та його республіканський відповідник від 17 квітня 1959 р., а також прецеденти домагання визнання російської мови офіційною мовою міжнародних історичних конгресів ще за часів пізнього царату та його спадкоємця тоталітарного ССРСР, оприлюднені у замітці В. Г. Сарбея. Але навіть за жорстких умов сталінського режиму ніхто й справді не перешкоджав «нашим Голобуцьким і Дубинам вивчати світові мови, коли б вони самі цього бажали»...

Тоді ж, на запитання співрозмовника, чому Україна не представлена на Міжнародному історичному конгресі, – як і взагалі на міжнародних наукових конгресах, – власною делегацією, К.К.Дубина зауважив: «А, знаєте, в нас про це думають». «Добре, що хоч «думають»!» – ця скептична репліка І.Лисяка-Рудницького у відповідь⁴¹ до певної міри повисала у повітрі, оскільки ні автор статті, ні його зарубіжний читач не могли знати, що питання про створення окремого республіканського об'єднання або асоціації істориків доволі жваво об-

говорювалося у колах професійних дослідників і вузівських викладачів-істориків УССР, принаймні з 1958 р.

А 1 квітня 1967 р. проф. К.К.Дубина та віце-президент АН УССР акад. І.К.Білодід підписали ініційоване Інститутом історії звернення до першого секретаря ЦК КП України П.Ю.Шелеста:

«Секція суспільних наук та Інститут історії АН УРСР вважають за потрібне створити Асоціацію істориків Української РСР, яка працювала б як відділення Національного комітету істориків СРСР.

Національний комітет [...] об'єднує істориків всього Радянського Союзу. Однак історики України підтримують з цим Комітетом слабкі, спорадичні зв'язки, що здійснюються головним чином через Інститут історії Академії наук УРСР. В нашій республіці є великий загін істориків, які працюють в інших наукових установах [...] та в численних вузах і майже зовсім не зв'язані з Національним комітетом.

Створення Асоціації дасть можливість всім колективам істориків республіки налагодити і підтримувати тісні органічні зв'язки з Національним комітетом істориків СРСР, розширити і поглибити зв'язки з науковими організаціями та істориками братніх соціалістичних та деяких інших зарубіжних країн, брати більш активну участь в роботі міжнародних наукових конгресів, сесій та колоквиумів і сприятиме більш чіткій організації зустрічей з іноземними істориками, які відвідують Радянську Україну.

Утворення Асоціації не потребуватиме виділення ніяких додаткових штатів і коштів.

Просимо Вас порушити це питання перед ЦК КПРС»⁴² (виділення наше – О.Р.).

28 липня 1967 р. за тією ж адресою й з тими самими підписами (І.К.Білодід – К.К.Дубина) було спрямоване повторне звернення майже ідентичного змісту. Однак раптова смерть 22 вересня 1967 р. ініціатора проекту К.К.Дубини унеможливила реалізацію задуму створення професійної Асоціації істориків республіки (його наступник на посаді директора Інституту історії акад. А.Д.Скаба був людиною зовсім іншого формату). Відтак на початку жовтня того ж року ініціатива Інституту історії щодо створення Асоціації істориків УССР була «похована» у кабінетах відділу науки і культури ЦК КП України, чиновники якого нібито погоджувалися з ідеєю, а по суті обмежилися відпискою:

«Відділ науки і культури вважає, що пропозиція про утворення в Українській РСР відділення Національного комітету істориків Радянського Союзу заслуговує на увагу. Але, оскільки постає питання про організацію таких відділень і в інших союзних республіках, Президії АН УРСР доручено вирішувати це питання через Національний комітет істориків Радянського Союзу»⁴³.

Не варто наголошувати відомого ставлення московського керівництва до подібної та будь-яких інших спроб відсепарування «невід'ємної складової» – УССР та похідних від неї, зокрема української історичної науки – від загальносоюзного «тіла». Зайвий раз підтвердилася слушність зафіксованого «сексотом» 1957 р. висловлювання І.О.Гуржія, що «українські центральні органи не можуть без дозволу Москви вирішити жодного суттєвого питання»...

Вищезгадане розширення й урізноманітнення міжнародних контактів вітчизняних учених-істориків, започатковане у другій половині 1950-х років, збагачувало їх не лише науковими ідеями закордонних колег, сприяло обміну думками, а й періодично впроваджувало у нелегальний/напівлегальний обіг київської (та й загалом української підсоветської) інтелігенції новинки «тамвидав» – насамперед друковані праці української («буржуазно-націоналістичної антисоветської») еміграції. Іноді таке озайомлення відбувалося й цілком офіційно – зі шпальт «Українського історичного журналу», щоправда, у прикметній «контрпропагандистській» подачі. Прикладом може слугувати інформування читачів часопису щодо нарису української історіографії 1917–1957 рр. авторства колишнього (1937–1941) співробітника Інституту історії України О.П.Оглоблина (1899–1992). Зрозуміло, що в «УІЖ» він атестувався «зрадником Радянської Батьківщини» і повідомлялося, що «його «праця» (неодмінно в лап-

ках! – О.Р.) вийшла в світ англійською мовою в США на кошти імперіалістичної антирадянської організації «Східноєвропейський фонд»...»⁴⁴

Побіжним свідченням принаймні фрагментарного ознайомлення підсоветських істориків із працями зарубіжних українознавців стала й несподівана репліка К.К.Дубини під час Міжнародного історичного конгресу у Відні 1965 р. Відповідаючи на закид одного із закордонних співрозмовників щодо низького рівня більшості статей в «Українському історичному журналі», директор Інституту історії парирував: «Але визнайте самі, що ваш *Український історик* не кращий»⁴⁵. Репліка викликала слушні розмірковування І.Лисяка-Рудницького:

«Відповідь дійсно роззброююча, бо обставини не дозволяли на те, щоб роз'яснити, чому ці два історичні періодики [...] такі неспівмірні, що їх навіть трудно порівнювати. Цитована репліка К. К. Дубини спонукає до двох коментарів. По-перше, вона свідчить про те, що на Україні цікавляться та уважно слідкують за культурною працею еміграції. По-друге, це доводить, що ми можемо здобути пошану наших крайових земляків і колеґ тільки високоякісними творами. Публікації, що відповідають цим вимогам, знаходять відгомін серед кіл радянських працівників культури; вони побуджують їхню думку та примушують їх [...] рівнятися на досягнення еміграції»⁴⁶.

Якщо І.Лисяк-Рудницький не мав можливості (чи часу), щоб розгорнуто з'ясувати своєму київському співрозмовнику неспівмірність двох українських історичних часописів («краєвого» й еміграційного), то натомість постфактум відреагував головний редактор «Українського історика», задітий за живе некорисним для себе порівнянням.

Відбулося це за посередництвом статті І.Лисяка-Рудницького «Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні», оприлюдненої у мюнхенській «Сучасності», й вже після наглої смерті К.К.Дубини. Виразно розставляючи акценти на користь редагованого ним видання, Л.Винар писав:

«На XII Міжнародному історичному конгресі у Відні в 1965 р. недавно померлий проф. Кузьма Дубина, директор Інституту історії АН УРСР, заявив, що «ваш «Український історик» не кращий за наш «Український історичний журнал» [...]. На цьому місці не маємо змоги провести порівняння між *УІ* і *УІЖ*. Можемо лише ствердити, що більшість матеріалів у київському журналі явно пропагандивно-політичного характеру, які мають мало спільного з українською історичною наукою і можуть бути лиш джерельним матеріалом у дослідях впливу комуністичної партії на поневолену історіографію на Україні. Зміст *УІЖ* повністю ілюструє цю несприятливу і задушливу атмосферу історичних дослідів на Україні. Натомість «Український історик» повністю віддзеркалює свободу історичного досліду і історіографічної думки. В цьому аспекті це два неспівмірні видання»⁴⁷.

Утім, головний редактор «Українського історика» не завжди був такий гіперкритичний щодо своїх київських колеґ. За рік до того, реферуючи для читачів зміст №№ 8–10 «Українського історичного журналу» за 1966 р., Л.Винар, «крім пропагандивних статей, які не мають нічого спільного з історичною наукою», вважав за потрібне «відмітити деякі праці советських істориків, що появилися в другій половині 1966 р. в *УІЖ*». Перелік включив 11 статей, тобто приблизно по 3–4 вартих уваги публікацій у кожному числі «Українського історичного журналу»⁴⁸.

Тривалий час безперечно лідерство у рейтингу нелегально поширюваних закордонних видань (серед яких з 1963 р. перманентно перебував і «Український історик») утримувало «Розстріляне відродження». Відома антологія, упорядкована Юрієм Лавріненком (1905–1987)⁴⁹, з'явилася друком у серпні 1959 р. за ініціативою й заходами видавництва «Kultura» й Instytutu literackiego (Париж), що їх очолював Є.Гедройц (1906–2000), як т. ХХХVII бібліотеки «Kultur» – накладом у 2 000 прим. (друкарня «Biblos» – Мюнхен /Німеччина/). Підготовку видання ініціював Є.Гедройц листом у Нью-Йорк до Ю.Лавріненка від 19 листопада 1957 р.⁵⁰

У підготовці «Розстріляного відродження», що тривала 18 місяців, укладачеві надали допомогу літературо- й мовознавці української еміграції Ю.Ше-

вельов (Шерех), Л.Лиман, І.Кошелівець, політолог Г.Костюк та ін. До книги увійшли твори, опубліковані в УРСР до 1933 р., які згодом були заборонені й, за словами укладача, «нищені наслідком нового курсу Москви на розгром і колоніальну провінціалізацію України»⁵¹. Вступ «Від упорядника» Ю.Лавріненко розпочинав подякою видавцям: «Вихід у світ цієї антології я завдячую видавництву «Культура», що зокрема своїм журналом того ж імені здобуло високу репутацію також і в українців, даючи ось уже дванадцять років гарні приклади польсько-українських взаємин»⁵².

Кожному з митців в антології присвячена «літературна силуета», їхні твори згруповані у розділах «Поезія» (П.Тичина, М.Рильський, Я.Савченко, Д.Загул, М.Семенко, О.Слісаренко, М.Зеров, В.Еллан (Блакитний), В.Чумак, М.Йогансен, В.Сосюра, В.Свідзінський, П.Филипович, Т.Осьмачка, Г.Шкурупій, Д.Фальківський, В.Бобинський, М.Драй-Хмара, Є.Плужник, Л.Чернов (Малопийченко), С.Бен, М.Бажан, Марко Вороний, В.Мисик, О.Влизько, К.Буревій /Едвард Стріха/); «Проза» (М.Хвильовий, В.Підмогильний, Г.Косинка, І.Сенченко, Б.Антоненко-Давидович, Ю.Яновський, О.Вишня); «Драма» (М.Куліш, К.Буревій) та «Есей» (А.Ніковський, Ю.Меженко, М.Хвильовий, М.Зеров, В.Юринець, О.Довженко, Лесь Курбас, М.Грушевський). Завершується видання нарисом Ю.Лавріненка «Література вітаїзму, 1917–1933». Укладач відмовився від попереднього задуму включити до антології і розділ, присвячений вибраним політичним документам тієї доби, зробивши наголос натомість на суто літературному характері видання (почасти компенсував політичні моменти розділ «Есей»).

Вже до початку 1960-х років кілька сотень примірників антології (назагал у кишеньковому виданні «Прологу») нелегально потрапили до УРСР. Їхнє несанкціоноване поширення (коло читачів видання, за приблизними оцінками, ймовірно нараховувало кілька тисяч осіб)⁵³ спричинило появу замовно-пропагандистської книжки О.Р.Мазуркевича (1913–1995) «Зарубіжні фальсифікатори української літератури» (1961), надрукованої 10-тисячним накладом і спрямованої насамперед проти паризької антології⁵⁴.

Доктор історичних наук С.І.Білокінь, якому А.О.Горська (1929–1970) передала 1965 р. на збереження власний примірник «Розстріляного відродження», згадує, що видання користувалося шаленим попитом у нонконформістських інтелігентських колах і «книжку страшенно затріпали», із один з читачів навіть опрацював її для конспірації в «Історію партії». Він же зауважує, що ця книжка була й у бібліотеці відомого історика, старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР О.С.Компан (1916–1986)⁵⁵. Із великою вірогідністю можна припустити, що читачами цього видання були не лише чоловік Олени Станіславівни – письменник І.Ю.Сенченко (1901–1975), а й коло близьких знайомих О.Компан, зокрема її колега по відділу історії феодалізму О.М.Апанович (1919–2000) і відповідальний редактор монографії Олени Станіславівни «Міста України в другій половині XVII ст.»⁵⁶ проф. М.І.Марченко, відомий своїми ліберально-дисидентськими поглядами. Висловимо припущення, що згадана антологія не пройшла повз увагу також І.О.Гуржія, Ф.П.Шевченка та, ймовірно, ще кількох співробітників Інституту історії (зокрема старшого наукового співробітника відділу історії капіталізму О.І.Лугової – подруги О. Компан) ...

Впровадження до широкого вжитку закордонного, а відтак й «материкового» українства поняття «Розстріляного відродження» ознаменувало важливий етап у тривалому процесі санації вітчизняної суспільної свідомості, опанованої тоталітарною комуністичною ідеологією, повертало українському читачеві вагомому частку його власної культурної спадщини⁵⁷. За всіх недоліків фактографічних та ідейних, що зумовлювалися важкими умовами роботи поза територією з її захованими у спецфондах першоджерелами, паризьке видання справді було

знаковим, започаткувавши відлік нової доби. Адже у параметрах культурології антологія «Розстріляне відродження» вперше визначила риси того, що трапилося у 1930-х рр. з українською літературою, а також театром (Лесь Курбас) і кінематографом (О.Довженко)⁵⁸. Невдовзі, 1962 р., у 173-му томі «Записок НТШ» історики Н. Полонська-Василенко (колишня співробітниця Інституту історії України АН УССР) та М.Міллер, а також філологи Б.Кравців та Ю.Шевельов поширили панораму тоталітарного погрому вітчизняної культурної й соціогуманітарної сфери, з'ясувавши це на прикладі історіографії, археології, літературознавства, мовознавства⁵⁹. Вочевидь і ця, а також інші, табуйовані республіканською компартійною адміністрацією, праці закордонного українознавства (цілком або у виписках) ставали надбанням вітчизняних учених-істориків і насаперед працівників Інституту історії АН УССР...

Імовірно, саме з Віденським конгресом і зустрічами із закордонними колегами-українознавцями та їхніми закидами советським історикам у зашкарублості й ідеологічній заангажованості пов'язане й замовлення дирекцією установи й редколегією «Українського історичного журналу» одному з чільних співробітників Інституту історії М.Ю.Брайчевському підготовки полемічної статті щодо окремих суперечливих трактувань подій 1654 р. й подальшої історії україно-російських відносин.

Учений належав до кола *персон грата* серед авторів часопису, який залюбки надавав йому свої шпальти⁶⁰. Був Михайло Юліанович і серед ініціаторів створення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК), підтримавши знову ж таки на сторінках «УІЖ» цю громадську ініціативу (оприлюднену зокрема у статті Г.Логвіна «Перегук віків», що її вмістила «Літературна Україна» 9 лютого 1965 р.)⁶¹. Відтоді на шпальтах журналу була запроваджена рубрика «Охорона і використання пам'яток історії та культури». Власне, у цій рубриці й з'явилася чергова публікація М.Брайчевського про місто-музей Кам'янець-Подільський⁶².

Її появі у часопису передувала досить жорстка дискусія на засіданні редколегії 6 січня 1967 р. На думку І.О.Гуржія, який виступав в обговоренні, стаття більше пасувала для газети, а для вміщення в «УІЖ» вимагала доопрацювання. Член редколегії І.Л.Бутич також пропонував посилити довідковий апарат статті й називати прізвища конкретних руйнівників культурно-історичного середовища міста. Зрештою, перемогла позиція головного редактора. Федір Павлович Шевченко наголосив:

«Місто Кам'янець – музей. Але, що з нього роблять, це жах. В «Новом мире» Волинський написав статтю, то ця (Брайчевського – О.Р.) проти неї ніщо. Давайте ж про пам'ятники говорити більше. Брайчевський знає пам'ятники-музеї добре [...]. Брайчевський спеціально їздив у Кам'янець-Подільський, вивчав цю справу, готовив доповідь до з'їзду Дубині. Якщо хочемо внести вклад в збереження пам'ятників, то ми повинні писати, для цього спеціально утворили Товариство по охороні пам'ятників, а ми боїмось сказати щось»⁶³.

Федір Павлович мав на увазі статтю публіциста московського «Нового миру» Леоніда Волинського «Охороняється державою»⁶⁴, у якій, до речі, неодноразово згадувалася «дельная стаття» М.Ю.Брайчевського у союзній «Истории СССР»⁶⁵. Директор Інституту історії К.К.Дубина очолював Республіканський оргкомітет Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, виступав із загальною промовою «Про мету і завдання Українського Товариства охорони пам'ятників історії та культури» на установчому з'їзді УТОПК 20–21 грудня 1966 р. й був обраний Головою правління Товариства. Вірогідно, М.Ю.Брайчевський брав участь у підготовці не лише промови Кузьми Кіндратовича, а й відповідної статті директора в «УІЖ»⁶⁶...

Отже, 5 липня 1966 р. у редакції «Українського історичного журналу» під № 393 було зареєстровано сімдесятичотиристорінковий машинопис статті стар-

шого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М.Ю.Брайчевського – «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Рукопис був не самопливним, а замовленим заздалегідь – автор підготував його у травні того ж року за проханням/вказівкою тогочасної дирекції установи: керівника інституту проф. К.К.Дубини та його заступника чл.-кор. АН УРСР І.О.Гуржія. Текст був квінтесенцією притлумлених розмов, суперечок, невиразних здогадів, які нуртували у вітчизняному історіографічному середовищі принаймні з середини 1950-х років і не знаходили (із зрозумілих причин) реалізації в опублікованих дослідженнях.

Відповідаючи на виклики часу, стаття спрямовувалася проти деяких тез, інфільтрованих до історичної науки більшовицьким тоталітарним режимом й наявність яких виразно гальмувала розвиток вітчизняної історіографії. Як патріот установи, М.Ю.Брайчевський недвозначно засуджував й горезвісне рішення ЦК КП(б)У 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»⁶⁷. Відтак рукопис починався з виразного декларування авторської позиції:

«В шеругу прикрих явищ, пов'язаних із так званим «культу особи», стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема – історії України. Боротьба з «шкідливими наслідками культу особи» до осені 1964 р. зводилася переважно до викреслювання імені Й.В.Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталініним і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму».

«В історичній українській науці, – наголошував учений, – особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 р., коли головний колектив істориків радянської України – Інституту історії АН УРСР – був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі, а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес»⁶⁸.

Автентичний текст «Приєднання чи возз'єднання?» вочевидь не міг бути опублікованим в «Українському історичному журналі». Це розуміла редколегія. Від автора вимагали доопрацювання з огляду на цензуру... Спливав час, й машинописні копії статті почали поширюватися серед свідомої інтелігенції України.

Вже 4 листопада 1966 р. голова КГБ УРСР В.Ф.Никитченко доповідав ЦК КП України, що «серед частини творчої й наукової інтелігенції республіки поширюється стаття наукового співробітника Інституту історії АН УРСР БРАЙЧЕВСЬКОГО М.Ю. «Приєднання чи возз'єднання?»». Копія статті одночасно надсилалася партійному керівництву до відома. Властиво відтоді шлях до легального оприлюднення (навіть із кон'юнктурною правкою) цієї статті на шпальтах «Українського історичного журналу» був відрізаний. І надалі полемічна розвідка ученого поширювалася у вітчизняному «самвидаві», ходила по руках у машинописних передруках, а після публікації за кордоном 1972 р. стала історіографічним бестселером.

Так, 5 червня 1974 р. колишній головний редактор (1957–1972), а на той час лише рядовий член редколегії «Українського історичного журналу» Ф.П.Шевченко занотував у щоденнику, що того дня його та кількох колег-істориків викликали у відділ науки ЦК КП України: «Читали брошуру, вид[ану] за корд[оном] Брайчевського – «Возз'єднання чи приєднання». Після обговорували, а ще стенографували»⁶⁹.

Невтаємниченому читачеві навряд чи зрозумілий цей раптовий виклик до «високої хати» (за Ф.П.Шевченком).

16 квітня 1974 р. голова КГБ УССР В.В.Федорчук адресував першому секретареві ЦК КП України В.В.Щербицькому доповідну записку такого змісту:

«КГБ при СМ УССР № 50-1 от 23 января 1973 г. докладывал ЦК КП Украины о публикации зарубежными центрами ОУН и нелегальной засылке в СССР идейно вредной статьи под названием «Приєднання чи возз'єднання?», автором которой является БРАЙЧЕВСКИЙ Михаил Юлианович, 1924 г. рождения, уроженец и житель гор. Киева, беспартийный, бывший научный сотрудник Института археологии АН УССР.

По мнению специалистов из числа научных сотрудников Института истории АН УССР, данная статья БРАЙЧЕВСКОГО является антинаучной и содержит националистическую направленность, однако официальной рецензии по ней не имеется, поскольку в СССР этот материал не публиковался».

«В беседах по этим вопросам с литературным сотрудником редакции газеты «Вісті з України», – йшлося далі у доповідній, – БРАЙЧЕВСКИЙ утверждал, что статья «Приєднання чи возз'єднання?» якобы написана с марксистско-ленинских, классовых позиций и, по его мнению, никаких ошибочных трактовок не содержит. Кроме того, он заявил, что другие советские историки якобы разделяют точку зрения, изложенную в работе «Приєднання чи возз'єднання?», но, по его словам, избегают об этом заявить открыто. В подтверждение сказанному БРАЙЧЕВСКИЙ сослался на то, что со времени написания названной статьи он не получал каких-либо замечаний о наличии в ней ошибочных положений.

С учётом изложенного считаем целесообразным поручить нескольким компетентным специалистам-историкам изучить и проанализировать названную статью БРАЙЧЕВСКОГО, а затем с его участием провести детальный ее разбор, раскрыв научную несостоятельность, тенденциозность и националистическую сущность основных положений «Приєднання чи возз'єднання?». По нашему мнению, такой разбор может оказать полезное воздействие на БРАЙЧЕВСКОГО, будет способствовать критическому пересмотру выдвинутой им антиисторической концепции, а также проводимой работе по его идейному разоружению и отрыву от националистической среды».

4 липня 1974 р. така нарада відбулася у кабінеті директора Інституту історії чл.-кор. АН УССР А.Г.Шевелєва. На критичному обговоренні вищезгаданої статті М. Ю. Брайчевського були присутні десять осіб, серед них і Ф.П.Шевченко.

Обговорення завершилося нічим – Михайло Юліанович відкинув або спростував аргументи колег-істориків, заявивши у своєму заключному слові:

«Обговорення моєї статті мало своєрідний характер [...]. Воно специфічне, бо приводом для нього є не погляди, викладені в статті, а факт використання її ворогом [...]. Можна твердити з повною упевненістю: доки буде продовжуватися колізія довкола моєї скромної особи, доки я буду перебувати у невластивій мені ролі «дисидента з чужої волі», доти буде друкуватися й передруковуватися що завгодно [...]. На жаль, змінити ситуацію найменше залежить від мене. Не я звільнив себе з Інституту «за скороченням штатів», не я викидав свої праці з видавництва, не я вишкрябую своє прізвище з найбезневинніших текстів [...].

Я писав свою статтю 1966 р. з точно визначеною утилітарною метою, призначаючи її для точно визначеного журналу і для точно визначеного читача. Вона має вузько спеціальний, полемічний характер; в ній відсутній синтетичний і всебічний виклад моїх поглядів на Переяславський акт і ті події, які з ним так чи інакше зв'язані. Це підкреслено, повторюю ще раз, підзаголовком: «Критичні замітки з приводу однієї концепції». Якби стаття ця була свого часу надрукована в «Українському історичному журналі» в порядку дискусії, ніяких непорозумінь напевно не виникло б, як не виникло їх під час читання статті в Інституті в 1966 р. [...] Зовсім інша ситуація утворилася, коли цю статтю видано за кордоном, без потрібних застережень чи з застереженнями зовсім протилежного характеру, та й ще з відповідними купюрами. Коли цю статтю підносять невідготовленому чи малопідготовленому читачеві, який *не знає* історії появи тої статті, коли йому вона рекомендується, як *повний виклад концепції певного періоду в історії України* – тоді прикрі непорозуміння стають неминучими. Нинішнє обговорення й продемонструвало їх дуже яскраво: мені приписано такі думки, яких я ніколи не поділяв, і такі твердження, яких я ніколи не висловлював».

Насамкінець учений висунув конструктивну пропозицію:

«Я думаю, що в цій ситуації мені слід написати й видати нову працю на аналогічну тему, тільки не полемічну і не вузько-утилітарну, а *синтетичну*, в якій повно і всебічно викласти свої погляди і на Переяславський акт 1654 р., і на дальшу перспективу історичного розвитку України в складі Російської держави. Мабуть, тільки в такий спосіб можна буде усунути ті прикри непорозуміння, які виникають внаслідок злодійського викрадення статті та її протизаконної публікації за кордоном» (виділення по тексту – М.Ю.Брайчевського)...

У тому ж 1966 р., коли була підготовлена стаття «Приєднання чи возз'єднання?», увагу громадськості й насамперед вітчизняних істориків привертала така визначна подія як 100-річчя з дня народження метра української історіографії М.С.Грушевського. На противагу рукопису статті М.Ю.Брайчевського з його апокрифічними ідеями офіційний Київ не міг промовчати цієї дати.

Розуміли значення цієї події й провідні учені Інституту історії та члени редколегії «Українського історичного журналу». Так, його головний редактор Ф.П.Шевченко 23 червня 1965 р. звернувся з прикметним запитом до свого львівського кореспондента – акад. І. П. Крип'якевича:

«Дорогий Іване Петровичу! [...] В мене до Вас є одне прохання. Чи не змогли б Ви прислати мені виписки (коли є у Вас) з листів Михайла Сергійовича [Грушевського] за час, коли збирався він повернутися на Україну (десь з 1922–23 рр.), а також про перебування на Україні. Потрібні мені його міркування про причини повернення, про плани в роботі і оцінка її наслідків. Такий матеріал мені потрібний особисто. Коли є якась можливість щось зробити, то прошу не відмовити. Буду дуже вдячний»⁷⁰.

На жаль, лакуна у листуванні заважає дізнатися, яку саме відповідь одержав головний редактор «УІЖ» від свого львівського колеги.

Робота над ювілейною статтею для «Українського історичного журналу» тривала. Однак часопис українських істориків випередила рухливіша «Літературна Україна», вмістивши 30 вересня 1966 р. статтю колишнього (1956–1963) старшого наукового співробітника Інституту історії І.Д.Бойка (1899–1971) та відомого шевченкознавця чл.-кор. АН УРСР Є.П.Кирилюка (1902–1989) – «*Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження*»⁷¹. Одному з авторів статті, І.Д.Бойку, до речі, належала свого часу ювілейна замітка в «Українському історичному журналі» з нагоди 100-річчя іншого відомого вітчизняного історика – Д.І.Багалія⁷², щоправда, набагато лояльнішого до більшовицького владарювання в Україні, аніж М.С.Грушевський.

Публікація «Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження» вочевидь жваво обговорювалася у колах вітчизняної соціогуманітарної (й не лише) інтелігенції, що зафіксувала тогочасна специфічна «соціологія» – мережа «сексотів» КГБ УРСР. Завдяки цьому були зафіксовані неформальні висловлювання представників вітчизняної інтелектуальної еліти з оцінкою постаті М.Грушевського та її належного/неналежного висвітлення у статті І.Бойка та Є.Кирилюка⁷³.

Зокрема, М.Ю.Брайчевський схвально оцінював публікацію у «Літературній Україні», наголошуючи, що автори віддали мінімально належну шану «найбільшому українському історичному діячові, який у будь-якій країні, навіть соціалістичній (sic!), вважався би національною гордістю». За оцінкою ученого, стаття І.Д.Бойка та Є.П.Кирилюка була великим кроком уперед, але лише першим – велетенські заслуги М.С.Грушевського перед вітчизняною наукою і культурою мали би бути висвітлені виразніше й об'єктивніше⁷⁴.

Загалом позитивно оцінював статтю «Михайло Грушевський» і старший науковий співробітник Інституту історії М.А.Рубач, який водночас зауважував, що у ній, поряд із правильними думками, містяться й хибні трактування та «політично й науково неправильні положення», а саме: «перебільшено наукове значення історичних праць» ювіляра та його історичної концепції, незадовільна критика Грушевського-політика та ін. У зв'язку з цим Михайло Абрамович на-

голошував: «Ця стаття незадовільна й не може бути керівною статтею, тому слід, щоб «Український історичний журнал» надрукував іншу, політично більш грамотну статтю про Грушевського. Її варто було б обговорити у колі кваліфікованих істориків, інакше можуть трапитися нові помилки, а не виправлення помилок статті Бойка і Кирилюка»⁷⁵.

Головний редактор «Українського історичного журналу» Ф.П.Шевченко не фігурував у цьому секретному повідомленні КГБ УРСР від 1 грудня 1966 р., хоча прочитав статтю у «Літературній Україні» й вирізку з нею зберігав в особистому архіві⁷⁶. Втім, як його життєва позиція, погляди на історичне минуле України й зокрема ставлення до постаті М.С.Грушевського не були таємницею для «органів», які ретельно відстежували поведінку Федора Павловича принаймні з середини 1950-х рр. Так, таємний меморандум 3 відділу 4 управління КГБ при Раді Міністрів УРСР «Про нове у тактиці ворожій діяльності українських буржуазних націоналістів з числа інтелігенції та молоді» (10 серпня 1957 р.) зауважував, що серед певної частини істориків, літераторів й газетярів окреслилася тенденція «заперечення націоналізму на Україні у 1920–1940 рр.». Окремі з них стверджували, мовляв, що український націоналізм вигаданий як привід для розправи з небажаними працівниками, доводили необхідність критичного перегляду партійних рішень із питань боротьби з націоналізмом.

За тим же кагебістським документом, тодішній завідувач відділу країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Ф.П.Шевченко, обговорюючи відставання деяких галузей науки з агентом «Черновим» (вірогідно, одним із співробітників установи), стверджував, що головною причиною уповільненого розвитку суспільних наук в Україні є систематичне знищення національних кадрів внаслідок сфабрикованих «процесів», арештів, боротьби з вигаданим українським націоналізмом. «Після громадянської війни, після петлюрівщини, – розмірковував Федір Павлович, – пройшло вже 40 років, а «націоналістів» стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Бачачи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, чимало людей боїться займатися суспільними науками». Він вважав, що потрібно здійснити «переоцінку багатьох питань історії України», а при характеристиці колишніх діячів української культури шукати у них «не націоналізм, а позитивний їх внесок у культуру». У зв'язку з цим учений наголошував: «Треба переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Слід по-новому підійти до ролі української буржуазії у національно-визвольному русі»⁷⁷.

16 вересня 1966 р., тобто за два тижні до публікації у «Літературній Україні» (30 вересня), відбулося засідання редакційної колегії «Українського історичного журналу» (протокол № 7), що на ньому зокрема обговорювався й план № 11 часопису за 1966 р. Після нетривалого обговорення й незначних зауважень рекомендували до друку статтю Ф.П.Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?»⁷⁸ Головний редактор пропонував навіть вмістити добірку про видатного вітчизняного історика, але від задуму згодом відмовилися⁷⁹. Протокол зафіксував виступи членів редколегії на підтримку публікації головного редактора: П.М.Калениченко – «Стаття Шевченка «Чому Грушевський повернувся на Україну?» Стаття хороша. Треба друкувати, але дещо доповнити про Грушевського як історика. А може краще друкувати в журналі після статті з газети «Радянська Україна?»»; А.М.Гаєвський: «Про погляди Грушевського більше сказати. Про концепцію сказати більш виразно, більш ясно, хоч на початку статті сказано про це. Заголовок [дати] – «Про причини повернення історика Грушевського на Україну». Чи друкувати з газети «Радянська Україна» статтю?»; Л.П.Нагорна: «Про передрук статті з «Радянської України» будемо радитись. Ця стаття [Ф.П.Шевченка] доказує, що Грушевський повернувся не випадково, а з переконань»⁸⁰ (виділення наше – О.Р.).

Отже, протокол засідання дозволяє висловити вірогідне припущення, що вищезгадана ювілейна стаття І.Д.Бойка та Є.П.Кирилюка первісно мала публікуватися в органі ЦК КП України – газеті «Радянська Україна». Про це, без сумніву, знали члени редколегії «УІЖ». Але невдовзі, вочевидь, керівництво ЦК КПУ вирішило понизити «статус» відзначення 100-річчя видатного вітчизняного історика, переадресувавши статтю до часопису СРПУ. Принаймні при особистому перегляді газети «Радянська Україна» за відповідний час нами не виявлено жодної згадки про ювілей М.С.Грушевського. Та й закордонний прискіпливий аналітик наукової й офіційно-пропагандистської періодики УССР не виявив інших згадок про ювілей М.С.Грушевського, крім публікацій у «Літературній Україні» (І.Д.Бойка – Є.П.Кирилюка) та «УІЖ» (Ф.П.Шевченка): «Ювілей Грушевського в советській Україні, за виїмком статті Шевченка і вже нами згаданої статті І.Бойка в *Літературній Україні* [...], був повністю зігнорований»⁸¹.

Стаття «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» стала справжнім проривом у вітчизняному грушевськознавстві й до часів відновлення державної незалежності України 1991 р. була найґрунтовнішою розвідкою на цю тему. Не можемо з певністю стверджувати, чи допоміг своєму київському колезі І.П.Крип'якевич у відповідь на вищезгадане звернення від 23 червня 1965 р. Але усе необхідне для висвітлення заявленої у статті проблеми листування М.С.Грушевського Федір Павлович виявив у себе в Києві – у Центральному державному історичному архіві УССР у родинному фонді Грушевських (ф. 1235 – «Грушевські – історики, філологи»)»⁸². Висловимо припущення, що допомогу Ф.П.Шевченку у пошуку потрібних архівних матеріалів надав його колега по редколегії «Українського історичного журналу» І.Л.Бутич – тоді (1954–1971) начальник науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УССР...

У стислій анотації-рецензії головного редактора заокеанського «Українського історика» щодо цієї розвідки Ф.П.Шевченка зауважувалося, що

«в 100-ліття народження М.Грушевського в УІЖ появилася обширна стаття Ф.Шевченка, в якій автор намагається з'ясувати причини повернення Грушевського в Україну. Праця спирається на архівних матеріалах (автор використовує листування Грушевського) і на літературі». Втім, Л.Винар доволі стримано поставився до публікації свого київського колеги, застерігаючи читачів: «Знаючи традиційну методу советських істориків фальшування і зловживання історичних джерел та цитат, читачі з великою обережністю мусять користуватися названою статтею»⁸³.

Рецензент одразу зауважив урізане цитування праць Грушевського, зокрема його роботи «Початки громадянства (генетична соціологія)» (Відень, 1921), й пообіцяв: «Справі повернення Грушевського в Україну ми присвяtimo в одному із чисел нашого журналу окрему студію, в якій докладно розглянемо статтю Шевченка»⁸⁴.

Обіцянка була виконана лише частково. У наступному числі «Українського історика» з'явилася розвідка Л.Винара «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 р.»⁸⁵ Заявлений же докладний розгляд статті Ф.П.Шевченка так ніколи й не з'явився на шпальтах цього видання. Сучасний дослідник життєвого і науково-творчого шляху М.Грушевського проф. Р.Я.Піріг слушно зауважував, що розвідка Шевченка свого часу «досить повно і неупереджено» висвітлювала мотивацію повернення ученого до України, але тогочасні «зарубіжні українознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації»⁸⁶. Як наголошує О.В.Ясь, усвідомлення умов і обставин, в яких працювали історики в УССР – навіть за хрущовської лібералізації режиму, відбулося на еміграції та у діаспорі значно пізніше – у 1980-х – на початку 1990-х рр.⁸⁷

Яскравим підтвердженням умов праці підсоветських дослідників вітчизняної минувшини за умов перманентних ідеологічно-цензорських обмежень може

слугувати історія з публікацією дискусійної розвідки О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму» (1967)⁸⁸.

6 січня 1967 р. на засіданні редколегії «Українського історичного журналу» розглядали й план № 3 часопису за 1967 р. Проблемна стаття Олени Іллівни Лугової викликала суперечливі думки. Чл.-кор. АН УРСР І.О.Гуржій: «Вона пише, що Білорусія була колонією [...]. Деякі питання взагалі спірні. Питання про колонію і колонізацію – це дві великі різниці. Що за колоніальна експлуатація? Ленін цитується неточно про імперіалізм. Промисловий переворот почався з 20-х рр. XIX ст. – це невірно. Скільки купців на Україні російських? А скільки українських купців в Росії? Беруться губернії, але не всі. Чому? [...] Україна не була збутом, але й базою. Не брати одну сторону, а обидві. Статтю друкувати в порядку дискусії, ряд питань повинні бути більш доказовими, брати обидві сторони. Автор може зайти зі мною переговорити». Член редколегії «УІЖ» І.Л.Бутич пропонував друкувати дискусійну розвідку О.І.Лугової: «Вона перша в цьому плані і, може, буде спонукати людей зайнятись цим питанням глибше». Пропозицію Івана Лукича підтримав і головний редактор Ф.П.Шевченко, «обеззброївши» І.О.Гуржію компромісною пропозицією: «Чи буде дискусія? Нехай виступить І.О.Гуржій з своїми думками по цій темі на сторінках журналу»⁸⁹.

Розвідка О.І.Лугової була оприлюднена в «Українському історичному журналі» з редакційною приміткою: «Стаття друкується в порядку обговорення»⁹⁰. Авторка загалом прямувала шляхом загальносоюзної історіографії, де питання колоніального статусу західних «національних окраїн» Російської імперії обговорювалося, але переважно з негативним висновком – ні, не були. Власне з того й починалася публікація: «Радянська історична наука з кожним роком все ширше розгортає свої дослідження. Значну увагу вчених привертає, поруч з іншими, питання про колоніальне становище України в період капіталізму. Розкриття цієї проблеми має велике значення для правильного висвітлення національно-визвольного руху на Україні, умов формування української буржуазної нації»⁹¹.

Олена Іллівна заперечувала апріорну тезу про неколоніальний статус підросійської України лише через релятивно високий рівень економічного розвитку її губерній: «При такому розгляді економічні й політичні фактори, які обумовлювали колоніальне становище України, штучно розриваються. Такий метод неспроможний дати правильну об'єктивну картину історичного процесу, що відбувався в країні». Далі слідувало ритуальне запевнення, що методологічною основою для написання статті слугували «геніальні праці В.І.Леніна», що уможлилювали з'ясування становища України у складі імперії Романових. До жовтня 1917 р. опозиціонер В.Ульянов (Ленін) і справді написав чимало щодо становища «іногородців», «націоналів» і «національних окраїн». Принаймні цього вистачало для обґрунтування позиції О.І.Лугової.

Як наголошувалося у статті, колоніальна політика царату щодо України почалася ще за докапіталістичної доби – ледь не другого дня після Переяславських подій 1654 р.:

«Царизм підступно повів наступ на автономію України. Цей наступ тривав протягом майже 100 років і посилювався в другій половині XVIII ст. В 1764 р. царським урядом було ліквідовано гетьманство, а управління Україною перейшло до Малоросійської колегії [...]. Українські козацькі полки були перетворені на частини російської регулярної армії. У 1775 р. царське військо розгромило Запорізьку Січ. Таким чином, Україна, втративши власні збройні сили, позбавлялася всякої можливості боротьби за свою незалежність. Навіть знаки її державності – військові прапори, печатки, бунчуки, гармати – Катерина II наказала назавжди забрати до Петербурга. В кінці XVIII ст. Україна втратила рештки своєї політичної незалежності, була поділена на губернії, які стали частиною Російської імперії і управлялися згідно з її адміністративно-політичним устроєм»⁹².

Відтак робився слухний висновок:

«Ліквідація царизмом автономії України являла собою серйозну перешкоду у формуванні української буржуазної нації [...]. Політика ж царського уряду була спрямована якраз на те, щоб стерти насильницьким анексіоністським шляхом всякі національні особливості української нації»⁹³.

У висновках до статті авторка була доволі категорична, але вони органічно випливали з наведеною нею доказовою бази: «Отже, розгляд економічного і політичного становища України приводить до висновку, що у другій половині XIX ст. вона мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму. Україна у великій мірі була джерелом сировини та ринком збуту товарів для російського капіталізму, а його вкладення тут давали високі прибутки [...]. Проте, як і всі залежні країни Європи, Україна була колонією особливого типу, на який звертав увагу В.І.Ленін, відзначаючи специфіку колоніального становища ряду європейських народів [...]». Однак, попри цю специфіку, наголошувала О.І.Лугова, В.І.Ленін не відрізняв становища залежних народів Європи від становища колоній. Разом з цим, українські землі у складі імперії Романових та їхнє автохтонне населення все ж вирізнялися гіршим статусом навіть у колі вищезгаданих упосліджених європейських народів: «Колоніальне становище України в системі Російської імперії децю відрізнялося від долі Польщі, а також Фінляндії та інших народів Прибалтики. Провадячи на всіх окраїнах політику національного гноблення, царизм все ж змушений був визнавати існування польського, фінського та інших народів. Однак щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель»⁹⁴.

Важко сказати, у якому б річищі тривала б далі дискусія щодо колоніально-неколоніального становища українських земель у складі Російської імперії і які аргументи (та авторів) шукала б влада на користь доведення сталінської теорії «найменшого зла», а відтак неколоніального статусу України. Компартійна верхівка вирішила обмежитись оперативною публікацією в тому ж «Українському історичному журналі» статті-відповіді одеського історика С.Я.Борового (1903–1989), що у ній на суто економічних і фрагментарних прикладах (О.І.Лугова категорично відкидала цей штучний розрив економічних і політичних чинників при характеристиці колоніального статусу України) нібито спростовувалися або принаймні «розмивалися» аргументи Олени Ілліїни⁹⁵...

Надалі дискусію було припинено, авторка зазнала брутальної критики ЦК КПУ й гонінь в Інституті, упродовж 5 років їй фактично забороняли друкуватися, але постійно згадували у негативному контексті. Наприклад, наприкінці вересня 1968 р. на партзборах установи директор акад. А.Д.Скаба вкотре вже зауважив «певні недоліки» у роботі редакції й редколегії «Українського історичного журналу»:

«Товариші, мабуть, пам'ятають обговорення на одному з наших зборів статті О.І.Лугової, яка намагалася висвітлювати складні питання історії України дожовтневої доби, перекручуючи історичну дійсність, допускаючи хиби в методології висвітлення історичного процесу. Сама автор і редколегія журналу за це зазнали серйозної критики, було здійснено заходи до посилення редколегії журналу і підвищення фахової кваліфікації працівників редакції. Тепер робота редколегії і редакції журналу значно покращала. Колектив журналу веде активну підготовку до широкого і глибокого висвітлення відзначення 100-річчя з дня народження В.І.Леніна і 50-річчя заснування Академії наук Української РСР»⁹⁶.

Занепокоєна все ще не стовідсотковим опануванням «Українського історичного журналу» так званою історико-партійною тематикою, група істориків КПСС апелювала 1970 р. до часопису «Комуніст України»⁹⁷. Крім педалювання малоцікавих широкому загалу вузькофахових справ, дописувачі також виходи-

ли за межі власної цехової компетентності, втручаючись у сферу «цивільної» історіографії. Вони зокрема бездоказово висловлювали незгоду з положеннями вищезгаданої публікації О.І.Лугової: «Серйозні заперечення викликає стаття О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму» ([«Український історичний журнал»], 1967, № 3), в якій проводиться в категоричному тоні давно спростована нашою історичною наукою (sic!) думка про те, ніби Україна являла собою колонію Росії»⁹⁸.

Заокеанський «Український історик» пов'язував із публікацією в «УІЖ» статті О.І.Лугової наступну «чистку» складу редколегії часопису й усунення з посади його головного редактора:

«З 7 числа «Українського історичного журналу» [1967 р.] Ф.Шевченко перестав бути його головним редактором. На його місце призначено недавно померлого К.Дубину. Також з складу ред. кол. усунено з посади заст. гол. редактора Л.Нагорну і дещо змінено склад редакції. Ці зміни стоять правдоподібно у безпосередньому зв'язку з поміщеннями на сторінках УІЖ статті О.І.Лугової «Про становище України в період капіталізму», в якій історик відважно і джерельно висунула питання колоніального становища України в Російській імперії і русифікаційної політики царського уряду»⁹⁹.

Вочевидь, наслідуючи приклад відомого вітчизняного ученого, який «прийшов до політики через історію»¹⁰⁰, О.І.Лугова поділяла погляди «шістдесятників» і брала участь у цьому русі «незгодних»¹⁰¹. Меморандум КГБ УССР щодо «окремих співробітників Інституту історії АН УССР», адресований секретареві ЦК КП України В.Ю.Маланчуку 12 грудня 1974 р., так характеризує Олену Іллівну (цитуюмо автентичною мовою «союзної адміністрації» в Україні):

«ЛУГОВАЯ Елена Ильинична, 1928 года рождения, уроженка г. Киева, украинка, беспартийная, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории капитализма Института истории АН УССР.

ЛУГОВАЯ поддерживала близкие отношения с уволенными из института за националистическую деятельность КОМПАИ Е.С., БРАЙЧЕВСКИМ М.Ю. и АПАНОВИЧ Е.М. Совместно с КОМПАИ в 1968 и 1969 годах посещала сборища у памятника Т.Г.Шевченко, среди близкого окружения заявляла о «притеснении украинского языка и литературы».

После увольнения из института КОМПАИ, БРАЙЧЕВСКОГО, ДЗЫРЫ, АПАНОВИЧ ЛУГОВАЯ замкнулась, заявляет, что теперь «надо помалкивать, так как нужно содержать сына и не стоит лезть на рожон» [...]»¹⁰².

Утім, питання, що його порушила свого часу О.І.Лугова, зазнавши через цю спробу брутальної критики, й донині залишається належним чином нез'ясованим. Принаймні сьогоденні дослідники історії України ХІХ – початку ХХ ст. серед проблемних і контроверсійних питань цього напрямку вітчизняної історіографії називають й такі:

«Дискусійними залишаються питання визначення геополітичного статусу українських земель у складі Російської імперії (колонія чи не колонія), мети регіональної політики російських владних органів тощо»¹⁰³.

У липні 1967 р. «Український історичний журнал» відзначив перше десятиліття. Часопис продовжував залишатися єдиним в УССР науковим періодичним виданням, яке друкувало студії з вітчизняної минувшини від найдавніших часів до новітньої доби з рішеннями чергового з'їзду/пленуму ЦК КПСС/КПУ включно. «УІЖ» був своєрідним барометром стану національної підсоветської історіографії з усіма її негараздами й нечисленними успіхами. За перші десять років у 75 числах журналу з'явилися 2 684 матеріали з 094 авторів з доволі представницькою географією їхнього замешкання – переважала, зрозуміло, УССР, але траплялися й науковці з РСФСР та країн «соціалістичного табору»¹⁰⁴.

Своєрідно й переважно непросто складалися взаємини редколегії з її авторським колективом й дописувачами. Ф.П.Шевченко зауважував:

«Взаємини між авторами й журналом не зводились лише до принципу – автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублікувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебу-

вають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік–два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежування матеріалів зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки»¹⁰⁵.

Дуже показовим було те, що головний редактор чудово усвідомлював: не існує читачів з однаковими вимогами, знаннями та інтересом до минувшини – на це слід було обов'язково зважати. Різним за рівнем наукової кваліфікації і творчим діапазоном був і колектив авторів «УІЖ».

У тогочасних підсоветських обставинах розвитку вітчизняної історіографії далеко не все залежало від головного редактора або членів редколегії часопису. Розуміли це й дописувачі видання.

12 травня 1967 р. львівський учений Я.Р.Дашкевич, один із постійних авторів «УІЖ»¹⁰⁶, у листі в Умань до Н.В.Суровцової (1896–1985), дослідниці історії України XVII–XIX ст., публіциста, перекладачки, мемуаристки, багатолітньої бранки тюрем і таборів російського комуністичного режиму, схвально відгукувався про її намір співробітничати з «Українським історичним журналом» і водночас застерігав кореспондентку від надмірного оптимізму, оскільки був обізнаний із хистким вже на той час становищем головного редактора часопису: *«Це добре, що у Вас наладжується співпраця з «Українським історичним журналом». Було б прекрасно, якщо б Ви могли і хотіли надрукувати в ньому щось з петербурзьких років та про Софію [Потоцьку]. Не треба однак забувати про те, що Федір Павлович [Шевченко] в теорії це одне, а на практиці – його можливості досить таки обмежені, особливо ще й до цього в останній час»*.

Побіжно заохочував Надію Віталіївну до співробітництва в «УІЖ» й майже синхронно з Я.Дашкевичем її постійний кореспондент із Торонто Петро Кравчук. Він згадує у листі до Умані від 18 червня 1967 р.: *«Я зараз працюю над довшою статтею для «Українського історичного журналу» – «Відгомін у Канаді Великої Жовтневої соціалістичної революції». Стаття мусить бути документована, і потрібно переглянути багато першоджерел»*¹⁰⁷. У листі від 24 березня 1968 р. він же звертається по допомогу до тієї ж адресатки: *«До речі, чи Ви замітили мою невеличку статейку в «Українському історичному журналі» за грудень 1967 про те, як робились заходи у Канаді видати «Капітал» Карла Маркса українською мовою. Можливо Ви щось більше знаєте про Макса Бардаха у Берліні, який займався цією справою, але спроневірював гроші канадських українців, започатковану справу з виданням першого тому «Капіталу» не довів до кінця. Прочитайте інформацію у журналі і напишіть мені, чи знаєте Ви щось про ці заходи»*¹⁰⁸.

Безпосередньо звертався по допомогу до Суровцової-мемуаристки й член редколегії «УІЖ» від її історико-партійної частини Андрій Демидович Ярошенко. У його листі від 7 серпня 1964 р. йдеться:

«Я зараз працюю над книжкою про Юрія Михайловича Коцюбинського, збираю про нього документи, матеріали, спогади. Тому звертаюсь і до Вас з проханням: написати мені хоч коротенько про перебування і працю Юрія Михайловича в Відні на дипломатичній роботі. Кажуть, що Ви тоді теж жили і працювали там, добре знали Юрія Михайловича, а в мене про цей період його діяльності зібрано дуже мало матеріалів. Хочеться знати про нього як дипломата, як людину, комуніста, борця [...]».

Я працюю в Інституті історії партії ЦК КП України, займаюсь розробкою історії КПЗУ (Компартії Західної України). Збираю матеріали про Петра Юрієвича Дятлова, який теж жив на початку 1920-х років у Відні і видавав там комуністичну газету (КП Східної Галичини) «Наша правда» та «Комуністичну бібліотечку». Про нього в «Українському історичному журналі» № 1 за 1963 рік надруковано мою велику статтю, а в Укр.[аїнській] Рад.[янській] Енциклопедії – статтю про Павла Ладана та в «Укр.[аїнському] істор.[ичному] журналі» № 1 за 1962 рік.

Чи не знали Ви була П. Дятлова і П. Ладана?

Дуже Вас прошу, якщо зможете, то хоч коротенько, в листі, поділіться своїми спогадами про Юрія Михайловича (прикладі, факти, вражіння і т. п.)»¹⁰⁹.

У книзі А.Д.Ярошенка 1965 р. про Ю.М.Коцюбинського вміщена подяка за надісланий з Умані матеріал й своєрідно наголошено авторське право Надії Віталіївни: «З рукописних спогадів, люб'язно надісланих Н.В.Суровцовою на наше прохання»¹¹⁰. У приватному ж листі від 2 серпня 1965 р. Андрій Демидович наголошував:

«Ще раз сердечно дякую Вам за ту дружню допомогу, яку Ви подали мені при написанні цієї праці. Ваші спогади з посиланням на Вас подано у розділі «На дипломатичному фронті» [...]»¹¹¹

На жаль, нічого з науково-мемуарного доробку Надії Віталіївни так і не з'явилося на шпальтах «Українського історичного журналу». Не захотіла вона слідувати порадам і наслідувати приклад свого доброго знайомого Я. Р. Дашкевича – надрукувати бодай дещо з власної мемуаристики чи історичних розвідок за кордоном, хоча б у сусідній Польщі – на теренах принаймні «меншої несвободи». Натомість Ярослав Романович власні розвідки, які вочевидь не мали шансів з'явитися на шпальтах «УІЖ» чи інших фахових видань УССР, друкував у ПНР¹¹²...

У дещо відмінній ситуації іншому автору «УІЖ» пощастило більше – старшокурсник істфаку Київського держуніверситету Сергій Білокінь приніс «самопливом» Федору Павловичу «свою статтю про історизм Нарбутових творів», яка невдовзі (щоправда, скорочена удвічі) й була надрукована¹¹³...

Попри те, що Петро Ількович Кравчук (1911–1997), відомий діяч української громади у Канаді, один із керівників Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК)¹¹⁴, був шанованим автором «Українського історичного журналу» упродовж першого десятиліття існування часопису й навіть встановив своєрідний авторський «рекорд» 1967 р. – три публікації упродовж року¹¹⁵, й він після 1967 р. також потрапив до проскрипційних списків відповідних служб ЦК КПУ й більше в «УІЖ» вже не друкувався.

Спричинила це, на наше переконання, відома нині ширшому загалу поїздка по УССР упродовж 31 березня – 21 квітня 1967 р. делегації Компартії Канади (Ю.Соломон, А.Білецький, Б.Росс, П.Кравчук, В.Гарасим, Т.Бак) задля «дослідження теорії і практики навколо національного питання» й оприлюднення 1 січня 1968 р. у торонтському тижневику «Життя і слово» Звіту делегації ЦК КП Канади з відвідин України¹¹⁶.

Публікація звіту, в якому наводилися численні порушення національних прав титульної нації УССР й свідчення форсованої русифікації республіки, непоодиноких випадків переслідування інакодумців тощо, у канадській пресі під тиском ЦК КПСР затигнулася на півроку (в Україні надрукований лише 1990 р.). Один із канадських часописів зауважував щодо оприлюдненого сенсаційного матеріалу, що «вперше за 47 років свого існування Комуністична партія Канади кинула виклик Кремлю і звинуватила його у політиці русифікації». За матеріалами КГБ УССР, саме П.Кравчук був визнаний «ініціатором постановки всіх вопросов, с которыми делегация КПК приезжала в СССР»¹¹⁷. До речі, серед тих «багатьох науковців», з якими спілкувався П.Кравчук під час тодішніх відвідин Києва, був і Федір Павлович Шевченко¹¹⁸.

Утім, якщо Петра Ільковича можна було викреслити з кола авторів «Українського історичного журналу» (головний опонент П.Кравчука під час подорожі по УССР 1967 р. секретар ЦК КП України А.Д.Скаба з березня 1968 р. очолив Інститут історії), то позбавити його статусу постійного читача видання не міг ніхто. Так само очевидно, що він не міг пройти повз й залишити без уваги до певної міри несподівану публікацію в «УІЖ» 1972 р. під назвою «Петро I і Україна», яка належала авторитетному ученому, завідувачу відділу історії феодалізму

Інституту історії В.А.Дядиченку (1909–1973)¹¹⁹. Формальний привід і справді був – 300-річчя цієї одіозної для вітчизняної історії постаті. Попри те, що Вадим Архипович, один із найкращих фахівців у своєму періоді, віддав належне «українським націоналістичним історикам», навівши у відповідній інтерпретації їхню точку зору (наприклад, за М.Грушевським, Петро I – «великий майстер терору», який чинив «палення, нищення, масові убивства, непотрібні, безцільні», а його політика в Україні зводилася лише до «кривавого, нестримного терору»)¹²⁰, стаття загалом глорифікувала російського царя як «прогресивного» діяча, реформатора, який «об'єктивно» сприяв прогресові, в тому числі й Україні.

Завершувалася стаття В.А.Дядиченка позитивним підсумком – ледь не одою Петру I:

«Діяльність цього царя мала прогресивне значення. Особливо яскраво таланти Петра I виявився у військовій і морській справі. Видатний полководець і флотоводець, організатор збройних сил Російської держави [...], Петро I був, крім того, далекоглядним дипломатом. Під його керівництвом Росії вдалося нейтралізувати Туреччину і переможно закінчити Північну війну, що дало змогу увійти їй в число великих держав. Реформи Петра I залишили глибокий слід і в галузі культури. Все це мало велике значення й для України. З допомогою Росії український народ був врятований від поневолення Туреччиною і Польщею. Значно зросли економічні, політичні й культурні зв'язки між Україною та Росією»¹²¹.

Загальне сумне враження від статті не рятували навіть характеристики Петра I як царя-кріпосника, якого (звичайна річ!) «підтримували українські феодала – козацька старшина і вище духовенство», й навіть останнє речення публікації: «Інтересами панівних класів Росії було продиктоване обмеження автономії України, дедалі більше підкорення її Російській імперії»¹²².

По суті своїй публікація В.А.Дядиченка була черговою спробою обґрунтувати сталінську схему «найменшого зла» й довести тезу, проти якої категорично заперечував М.Ю.Брайчевський, – про «врятування від загарбання методом загарбання».

Зрозуміло, що панегірична розвідка про російського царя в «Українському історичному журналі» викликала адекватну реакцію у тому середовищі, де на цензуру оглядалися все-таки менше. У торонтському «Житті і слові» 9 жовтня 1972 р. з'явилася публіцистична стаття П.Кравчука «До теми: «Петро I і Україна»»¹²³.

Прочитавши статтю В.А.Дядиченка (6-й номер «УІЖ» щойно тоді надійшов до Канади), Петро Ількович висловлював власні міркування щодо твердження її автора, що реформи, які проводив Петро I, «мали прогресивне значення й для України»:

«Безперечно, Петро I є видатною постаттю в історії Росії. Це ж бо він своїми реформами, які проводив жорстокими способами, зробив Росію сильною європейською державою [...].

Якщо Петро I зробив дуже багато для створення й зміцнення національної держави російських поміщиків і торгівців, то по відношенню до України він дуже багато доклав зусиль, щоб ліквідувати всі залишки української державності, знищив українську національну культуру, перетворив українських селян у кріпаків».

Викликає подив оперативність відповіді редколегії «Українського історичного журналу». Вже через місяць після оприлюднення негативного відгуку П.Кравчука, 10 листопада 1972 р., на її засіданні новий головний редактор часопису П.М.Калениченко заявив присутнім, що у № 1 за 1973 р. «потрібно дати репліку на статтю Кравчука з Канади про статтю В.А.Дядиченка»¹²⁴.

Отже, № 1 «УІЖ» за 1973 р. у рубриці «Листи до редакції» містив лист-репліку В.А.Дядиченка «Ще раз про Петра та Україну»¹²⁵. Вадим Архипович обстоював свою попередню позицію, а саме: «Реформи, здійснювані Петром I на початку XVIII ст. в інтересах російського поміщицтва, об'єктивно відіграли позитивну роль в історії України»¹²⁶.

Як пригадавав Петро Ількович:

«У відповідь я знову виступив із статтею в «Житті і слові» (14. 05. 1973) «Ще раз до теми: «Петро І і Україна»». Я там навів цілу низку негативних характеристик діяльності Петра І, даних цілим рядом російських істориків: М.М.Щербатовим, М.М.Карамзіним, П.М.Мілюковим, М.М.Покровським [...]. Більше того, я звернувся до монографії самого ж В.Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», що вийшла у видавництві АН УРСР 1959 р.»¹²⁷.

«Прогресивний» канадський тижневик «Життя і слово» можна було передплатити в УСССР. Відтак статті П.Кравчука викликали широкий резонанс у колах вітчизняної неконформістської інтелігенції. Про деякі з цих відгуків згадував і сам П.Кравчук: «Моя стаття викликала широкий резонанс в Україні. Під час відкриття пам'ятника Лесі Українці в Києві у вересні 1973 р. Олесь Гончар сказав: «Спасибі за статтю «До теми: «Петро І і Україна»». При тому міцно потиснув мою праву руку. Зіновія Франко говорила мені, що її батько Тарас передрукував на машинці обидві мої статті і 40 примірників розіслав своїм знайомим в Україні. Василь Минко в листі до мене також дякував за статтю»¹²⁸.

Натомість публікації у «Житті і слові» викликали обурення партноменклатури. Так, завідувач відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України І.А.Пересаденко заявив П.Кравчуку в особистій розмові: «Чого ти задираєшся з нашими вченими? Загнав у могилу Івана Кравцева своїм нападом за його статтю про українську мову в «Радянській Україні», а тепер історика Вадима Дядиченка – за статтю в «Українському історичному журналі». Я відповів: «Чому ж вони виступили на сторінках періодичних видань зі своїми шкідливими для українського народу статтями?» [...]. Літературознавець Є.С.Шаблювський (1906–1983) переповів Петру Ільковичу слова В. Дядиченка: «Трагедія моєї полеміки з Кравчуком полягає в тому, що я мусив таку статтю написати» [...]

Не викликає сумнівів, що багатолітній завідувач відділу історії феодалізму Інституту історії й справді відчував докори сумління за нав'язану йому згори публікацію з відомої категорії «обязательного сквернословія», а відтак і вкрай неприємну для нього полеміку з П.Кравчуком, який, до речі, заперечував київському ученому аргументами з монографії самого В.А.Дядиченка!

Умови, в яких працювала більшість «офіційних» істориків того часу, виразно змальовані С.І.Білоконем, на дипломну якого Вадим Архипович 1971 р. написав «дуже прихильну рецензію», на прикладі самого автора статті «Петро І і Україна»:

«Скажімо, найкапітальніша праця Вадима Дядиченка – «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.» (К., 1959. – 532 с.), що має розлогу джерельну базу [...]. Це гарна наукова праця, але вона не змогла б вийти, якби в огляді літератури Вадим Архипович не написав, що «найбільш реакційні погляди пропагував буржуазно-націоналістичний історик, ідеолог української буржуазії М.Грушевський (с. 25) і що «справжня наукова розробка питань історії України [...] почалась лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» (с. 30). Пізніше, входячи до історичної номенклатури, В. Дядиченко мусив написати похвальну статтю про Петра І й брати участь у всіляких відповідних організаційних і політичних акціях. Служити подібним чином і Богові, й мамоні мусив кожен історик, хто висувався наперед. У мене особисто про покійного Вадима Архиповича залишились найкращі спогади як про людину. Він міг би зробити незрівнянно більше добра, якби був вільний»¹³⁰ (виділення наше – О.Р.).

Петро Ількович Кравчук таки повернувся до «Українського історичного журналу» – однак було це вже за іншої доби. Відбулося це за часів «оксамитових революцій» у Центрально-Східній Європі. І Україна зрештою прямувала тоді до відновлення державної незалежності.

Отже, 27 грудня 1989 р. у редакції «УІЖ» відбулася зустріч її працівників та членів редколегії з головою крайового виконкому Товариства об'єднаних українських канадців П.І.Кравчуком. Головний редактор фахового часопису українських істориків проф. М.В.Коваль представив присутнім канадського гостя – «одного з перших авторів «УІЖ» з проблем історії канадців українського походження». Виступ Петра Ільковича присвячувався відзначенню важливої історичної дати – 100-річчя початку української еміграції до Канади (1891). За підсумками розмови Михайло Васильович запропонував запровадити у журналі рубрику «До 100-річчя української еміграції в Канаду» (1991), однак нарікав, що редакція «не знає, де знайти відповідних авторів, до кого з істориків, суспільствознавців звертатися» з пропозиціями щодо написання статей. П. Кравчук погодився дібрати авторів для написання декількох статей до цієї знаменної дати й пообіцяв особисто підготувати загальну статтю про сучасне становище канадців українського походження¹³¹.

Однаке усні домовленості залишилися лише декларацією про наміри – 100-річчю української еміграції до Канади 1991 р. присвятили свої розвідки на шпальтах «УІЖ» винятково «материкові» українські учені¹³²...

Одним із найяскравіших прикладів компартійно-цензурського тиску на авторів «УІЖ» була «справа» С.М.Злупка, чи то об'єднана «справа», так би мовити, Злупка – Левинського.

Доцент кафедри політекономії Львівського державного університету ім. І.Франка, кандидат економічних наук Степан Миколайович Злупко був одним із найактивніших авторів «Українського історичного журналу» упродовж 1960-х рр.¹³³. Випускника історичного факультету ЛДУ 1956 р., крім проблем «чистої» політичної економії, цікавили історико-економічні, суспільно-політичні й політологічні проблеми.

Небезпека чатувала на здібного ученого й постійного дописувача «УІЖ» там, де він її найменше сподівався, а саме: через публікацію у рубриці «Наш календар» двосторінкової замітки «До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського»¹³⁴. Розпочинав своє повідомлення С.М.Злупко ствердженням, що В.П.Левинський (1880–1953) відіграв важливу роль «у боротьбі за поширення соціалістичних ідей на західноукраїнських землях». Згадувалося й особисте знайомство Левинського з В.І.Леніним, «політично коректно» зауважувався далеко не стовідсотковий марксистський «пуризм» Володимира Петровича й те, що він «не завжди дотримувався революційно-пролетарських позицій, однак його праці відіграли певну роль у розвитку пролетарського світогляду в Західній Україні»¹³⁵.

Насамкінець автор замітки резюмував:

«Отже, В.П.Левинський посідає чільне місце в історії розвитку соціалістичної думки на західноукраїнських землях в першій половині ХХ ст. Хоча він і не був послідовним марксистом-ленінцем, але своєю невтомною працею великою мірою сприяв утвердженню історичних, економічних і, особливо, філософських марксистських поглядів на Західній Україні. Він залишив по собі велику й різнобічну творчу спадщину, яка чекає ретельного наукового вивчення»¹³⁶.

Компартійно-цензурська реакція на публікацію була миттєвою – підозрілий галицький «націонал-марксист» не мав з'являтися на шпальтах «Українського історичного журналу». Ситуацію після «височайшої» нагінки на редколегію часопису зафіксував протокол її засідання від 16 листопада 1970 р. Відповідальний секретар «УІЖ» *І.В.Лупандін*: «Потрібно заздалегідь подумати щодо рубрики «Наш календар». – *А.Д.Ярошенко*: «У зв'язку з опублікуванням матеріалу Злупка в «Календарі» про Левинського, який стояв на неналежно науково-ідейному рівні. Тим більше, що особа і діяльність Левинського викликає ряд сумнівів. Редакція «УІЖ» повинна перед публікацією тих чи інших матеріалів більш

вивчити їх, не надіючись на авторитет авторів. Необхідно, щоб редакція ювілейні дати попередньо погоджувала з керівними органами (sic!) про публікацію таких матеріалів». – Головний редактор *Ф.П.Шевченко*: «Коли матеріали про Левинського друкувалися в «УІЖ», то зважалося на те, що про нього в літературі говорилося. Вже написало ряд авторів, а серед них: Олексюк, Маланчук, Волянчук, Ярошенко та ін.» – *А.Д.Ярошенко*: «Це моя помилка, що я дав згоду до друкування цього матеріалу».

Ухвала засідання: *«Звернути увагу на ідейно-теоретичний рівень матеріалів, що друкуються в усіх розділах «УІЖ», зокрема в «Календарі». Більш відповідально підходити до відзначення подій та ювілейних дат, щоб не допустити до таких сумних випадків, як це сталося з матеріалом про Левинського, навіть при тому, що вже про нього писалося в позитивному плані»*¹³⁷.

Тим часом, член КПСС С.М.Злупко дістав стягнення по партійній лінії у рідному Львівському держуніверситеті й 10 листопада 1971 р. звернувся з листом до першого секретаря Львівського обкому КПУ В.С.Куцевола:

«Вельмишановний Василю Степановичу! Звертаюся до Вас із проханням пробачити мені за те, що я деякими своїми друківаними роботами завдав стільки неспокою Вам особисто та іншим комуністам. Мені дуже прикро і соромно перед усіма комуністами за те, що в моїй замітці про В. П. Левинського допущено викривлене висвітлення його світогляду. Мені навіть трудно собі пояснити, чому я допустився суб'єктивних суджень, але я глибоко усвідомив, що зробив грубу помилку, опублікувавши про його світогляд в позитивному плані [...]. Глибоко усвідомлюю свою провину перед комуністами, але через Вас я прошу їх дати мені змогу довести, що я зроблю все, що вимагатиме від мене Комуністична партія»¹³⁸.

У відповідь на це звернення у ЛДУ було створено комісію, яка проаналізувала друковані наукові праці доцента С.М.Злупка, зауваживши зокрема: «В 1969 р. доц. Злупко С.М. видав монографію «Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.» [...], а в 1970 р. опублікував статтю «До 90-річчя від дня народження В.Левинського» («Український історичний журнал», 1970, № 7), в яких допустив ряд серйозних помилок ідейно-теоретичного змісту». Серед найістотніших помилок перераховувалися такі: «Ігнорування важливого принципу марксистсько-ленінського діалектичного методу дослідження – принципу єдності логічного і історичного. Це виявилось в тому, що з'ясовуючи суспільно-політичні і економічні погляди одного з лідерів галицької соціал-демократії В.Левинського в кінці XIX ст., доц. Злупко в своїй монографії зовсім не звернув уваги на те, що його опортунізм і буржуазний націоналізм (який виявився вже тоді і про що мова йде в монографії) привів до того, що Левинський у 20–30-ті роки став одним з творців моделі українського «національного соціалізму», виступав проти радянської влади і більшовицької партії, вороже ставився до будівництва соціалізму в СРСР. В статті ж до 90-річчя В.Левинського доц. Злупко С.М. зовсім замовчує реакційність світогляду і діяльності В.Левинського, намагаючись зобразити його в ролі пропагандиста марксизму-ленінізму, в той час як він був виразником ідеології українського буржуазного націоналізму»¹³⁹.

Втрата «ідеологічних орієнтирів» спричинила у тогочасних умовах і втрату львівським викладачем партквитка – у січні 1972 р. партком Львівського університету виключив С.М.Злупка з членів КПСС¹⁴⁰.

Але інцидент із публікацією замітки про В.П.Левинського на цьому не вичерпався. Травневе число «Українського історичного журналу» 1972 р. принесло читачам розлогу розвідку співробітника Інституту історії партії ЦК КП України О.Т.Юрченка – «Всупереч фактам: Про ідейно-політичне обличчя В.П.Левинського»¹⁴¹. Зі змісту публікації вочевидь впливало її «соціальне замовлення» й ґрунтовний підхід автора до виявлення «справжнього обличчя» В.П.Левинського. Зрештою, О.Т.Юрченко мав майже два роки часу для праці над «ан-

ти-Злупком / анти-Левинським». Але коло критикованих авторів аж ніяк не обмежувалося С.М.Злупком та його ювілейною заміткою в «УІЖ» – на очах створювалася групова «справа». Адже йшлося вже про публікації «окремих науковців» (серед них у негативному контексті згадувалося й прізвище члена редколегії «УІЖ» А.Д.Ярошенка), які, «виявляючи погане знання матеріалу і легковажне, ненаукове ставлення до його використання, всупереч фактам, пишуть про Левинського – цього переконаного і войовничого націоналіста – як про діяча, який «усе життя пропагував ідеї соціалізму», який був одним «з кращих популяризаторів і пропагандистів марксизму-ленінізму на західноукраїнських землях», який вивіряв «кожну свою думку із творами основоположників марксизму» і т. ін. [...] Особливо недоречні і фальшиві намагання деяких авторів зобразити Левинського як такого, що мав «тісні контакти» з В.І.Леніним, який нібито «високо оцінював» його праці тощо»¹⁴².

Підсумок статті О.Т.Юрченка, виконаної назагал за звичними кліше антинаціоналістичної агітпропівської риторики, був аналогічним початкові: «Отже, справжнє ідейно-політичне обличчя В.Левинського є далеко і далеко не таким, як це зображується у згаданих вище публікаціях деяких науковців. Протягом всього свого політичного життя він був націоналістом. Його діяльність, його літературні справи 30–40-х років свідчать про завершення еволюції цього дрібнобуржуазного націонал-соціала від активної участі в націоналістичній УСДП Галичини до табору запеклої буржуазно-націоналістичної реакції, до оскаженілого антикомунізму»¹⁴³.

Не можна не погодитись із характеристикою сучасного авторитетного дослідника, що «ідеологічні екскурси советських істориків періоду сталінізму й застою відзначаються засадничими від'ємними якостями. Йдеться про перманентне конструювання образу ворога, а також про огульні звинувачення частини українського народу, що з тих чи інших причин живе за державним кордоном»¹⁴⁴. Лексика творів цієї категорії й справді рясніє словами, що не вживаються в інтелігентному товаристві, на кшталт «запекла буржуазно-націоналістична реакція», «оскаженілий антикомунізм» та ін. Видатний вітчизняний письменник-емігрант Улас Самчук у листі від 13 червня 1962 р. зауважив із цього приводу:

«Те святе, наївне шарлатанство, яким час від часу обдаровує нас Київ з волі і наїтія Москви, мене вже перестало дивувати як явище, але дивує як суть. Не можу збагнути, чому саме Москва вибрала якраз цю безглузду мову в розмові зі своїми противниками, мову базарної баби і безпризорних хуліганів. Це смішне, а разом дивне, бо ж намацально безучинне. Нікого така мова не може навіть образити, а вже поготів у чомусь переконати. І невже вони цього не розуміють?»¹⁴⁵

Одначе незаангажований читач мав дякувати О.Т.Юрченку за представницьку джерельну базу його контрпропагандистської розвідки й зокрема ... рясне цитування самого Володимира Петровича, який навіть із «багна» табору «оскаженілого антикомунізму» доволі адекватно, як свідчила публікація, оцінював процеси у підсоветській Україні 1920–1930-х рр., а саме: «війну Советської Росії проти Української Народної Республіки» називав війною «із завойовницькою метою»; розглядав в одній площині фашизм і більшовизм – «Не знаємо тільки, як довго триватиме ще оця «доба фашизму», білого чи більшовицького – все одно»; з «неприхованою зненавистю і злістю», за О.Т.Юрченком, писав, що «колективізація українського села означає не тільки соціальну, але й національну катастрофу, що її в наслідках можна порівняти тільки з катастрофальним землетрусом»; тощо¹⁴⁶. З цієї ж публікації (її довідкового апарату) читач також довідувався, що й негласно оголошений персоною нон грата в «Українському історичному журналі» канадський комуніст П.Кравчук виступив з ювілейною статтею «Пропагандист соціалістичних ідей: До 90-річчя з дня народження Володи-

мира Левинського» у тому ж торонтському «Житті і слові» (26 жовтня 1970 р.) – назва вочевидь не несла негативного навантаження...

Критикуючи помилки інших, О.Т.Юрченко водночас і сам зробив необережний крок однією дрібною згадкою, що зайвий раз засвідчувало мінливість політичної кон'юнктури й примхливість історіографічного «щастя» історика партії, який виконував чергове ідеологічне замовлення. Отже, на початку публікації автор наголосив: «Є підстава вважати, що початок хибному висвітленню ідейно-політичного обличчя Левинського поклала *стаття В.Маланчука і М.Волянюка «Мужественная позиция», опублікована в газеті «Правда України» від 19 квітня 1960 р.»*¹⁴⁷ (виділення наше – О.Р.) ...

27 липня 1972 р. перший заступник міністра вищої та середньої освіти УРСР В.Ю.Маланчук звернувся з листом-доносом до щойно призначеного першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького, в якому наголошував власні заслуги у поборюванні українського буржуазного націоналізму, вказуючи на істотні «політичні помилки» у книзі Р.Іванової «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України», статтях Ю.А.Пінчука про М.І.Костомарова, П.Арсенича про одного з фундаторів КПЗУ К. Саврича (Максимовича), наводив компрометуючі матеріали на письменника Р. Братуня та... кандидата економічних наук С.М.Злупка¹⁴⁸. 10 жовтня 1972 р. пленум ЦК КП України обрав В.Ю.Маланчука кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК. Наступного дня новообраний секретар ЦК, а також голова КГБ УРСР В.В.Федорчук отримали доручення розробити й доповісти Політбюро ЦК КПУ практичні заходи з питань протидії «націоналістичній діяльності та пропаганді» на теренах республіки¹⁴⁹. Розпочиналася «маланчуківщина»...

В адресованій ЦК КПУ доповідній директора Інституту історії АН УРСР акад. А.Д.Скаби щодо виконання установою рішень ЦК КП України «з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1972 р.) знайшлося місце й для чергової згадки про львівського викладача та його замітку в «УІЖ»:

«Часом спостерігаються спроби підняти на щит, обілити і прикрасити деяких ідеологів українського буржуазного націоналізму, ідеалізувати патріархальщину. В 1970 р. «Український історичний журнал», який є спільним органом Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, опублікував статтю С. М. Злупка «До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського», в якій подано антинаукове, перекручене висвітлення життя і діяльності В.П.Левинського, зроблена спроба переконати читачів в тому, що цей діяч і теоретик буржуазно-націоналістичної партії Галичини «усе життя пропагував ідеї соціалізму»¹⁵⁰...

До 1990-х рр. «Український історичний журнал» переважно був виданням з пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...». Практично згорнутими, попри окремі «прориви», були публікації з часів до 1917 р., а те, що все ж потрапляло на шпальти часопису, переважно ілюструвало «класову боротьбу трудящих України проти гнобителів/іноземних поневолювачів» (винятково неросійських) або ж таврувало «український буржуазний націоналізм» та інші «ізми». Певний виняток становила історія Визвольної війни українського народу XVII ст., та й то лише тому, що повинна була довести «природність» втрати власної державності й прилучення до Московщини та унаочнити натомість агресивність політики «панської й католицької Речі Посполитої». Фактично часопис – разом з вітчизняною історичною наукою – перебував на узбіччі світового історіографічного процесу.

Відзначення 1500-річчя заснування Києва також до певної міри урізномаїтило репертуар часопису. З 1979 р. на його шпальтах запроваджено окрему

рубрику, присвячену ювілеєві, а № 5 за 1982 р. цілком присвячувався історії міста. На жаль, попри те, що упродовж чотирьох років в «Українському історичному журналі» десятки сторінок присвячувалися цій події, однак у пізнання минулого Києва ця злива публікацій майже нічого не додавала.

Варто зачитувати принаймні фрагмент надзвичайно слухних спостережень польського історика Станіслава Стемпеня, який, відстежуючи тогочасні публікації в «УІЖ», зауважував у написаній з іншим польським автором Є.Мотилевичем статті: «Опубліковані на сторінках часопису статті й причинкові студії у переважній частині стосувалися новітніх часів, а навіть сучасності. Натомість надзвичайно мало уваги приділено дослідженням історії міста за часів середньовічних й новочасних. Не знайшлося, наприклад, жодної статті, яка б стосувалася Києва у XVIII й XIX ст. Дуже шкода, бо власне XIX ст. то доба формування новочасного українського народу. Вміщені три праці на тему найдавнішого Києва становлять лише загальну рефлексію щодо його початків. Далі вміщено по дві статті, присвячені минувшині Києва у X–XI ст. та XIII–XVII ст. Найцікавіша серед них коротенька стаття Ю.А.Мицика з аналізом малознаного рукопису Яна Бінвільського¹⁵¹, що є надзвичайно цінним джерелом не лише для вивчення історії Києва й України, а також Польщі та Росії за часів від XV по XVII ст. [...]»¹⁵².

Той же С.Стемпень, нині директор Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі, зазначав, що, з погляду порушеної проблематики, опубліковані «Українським історичним журналом» статті розглядали переважно політичні та економічні питання, натомість замало презентували результати досліджень над культурою Києва. «Особливе місце в українських історичних дослідженнях, – зауважував С.Стемпень, – займають праці, присвячені історіографії та бібліографії Києва». Польський учений наголошував, що противагою кон'юнктурним розвідкам з критикою немарксистських підходів до інтерпретації історії Київської Русі виступала публікація В.А.Смоля – «Основні проблеми дожовтневої історії Києва у радянській історіографії»¹⁵³: «Автор характеризує у ній засади й організацію вивчення дореволюційного Києва радянськими ученими. Наголошує, що вже у 1924 р. покликана була до життя перша спеціалізована комісія, що її завданням стала розробка дослідницької програми»¹⁵⁴.

Можна додати, що у контексті цієї важливої тематики жодного разу не згадувалося прізвисько найвидатнішого українського історика кінця XIX й початку XX ст. Михайла Грушевського...

Переломним для журналу став 1990 р., коли від студіювання (й фільтрування) його версток відмовився ще існуючий Головліт. Відтоді з'явилися нові рубрики й свіжа тематика. По-новому зазвучав традиційний розділ журналу «Документи та матеріали», з'явилися такі розділи й рубрики, як «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» тощо. Належне місце відтоді посіла на шпальтах часопису медієвістика. У сучасних умовах «Український історичний журнал» виступає провідним органом вітчизняної історіографії, а його редколегія прагне, аби кожний номер був не лише наповнений новим змістом, оригінальними думками й проблематикою, а й – що не менш важливо – статті й матеріали мали під собою ґрунтовну джерельну базу, залучали широке коло давньої і сучасної вітчизняної і зарубіжної історичної літератури¹⁵⁵.

¹ Цит. за: Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; упоряд. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смоляй. – К., 2007. – С.11–12.

² Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель / Ін-т суспільних наук АН УРСР; Редкол.: І. П. Крип'якевич (відп. ред.) та ін. – К., 1957. – Вип. 1. – С.59–90.

³ Див.: Карпенко О.Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1993. – №.1. – С.16–29; Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади. – Львів, 2000. – С.12.

⁴ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – С.473.

⁵ Там само. – С.474.

⁶ Там само.

⁷ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.). – С.474–475.

⁸ Листування І. Крип'якевича з Ф. Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.515–516; Бадяк В. Нелегка боротьба проти тенденційності: Виступ І. Крип'якевича в обговоренні статті про Листопадовий зрив 1918 р. // Там само. – С.803–808; Із стенограми партійних зборів Інституту суспільних наук АН УРСР про ідейний і науковий рівень публікацій інституту, 6 трав. 1958 р. // Культурне життя в Україні: Західні землі / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – С.741–752.

⁹ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.1. – Спр.776. – Арк.11–12.

¹⁰ Там само. – Арк.15, 23–25.

¹¹ Там само. – Арк.28.

¹² Там само. – Арк.290–291.

¹³ Там само. – Арк.296–297.

¹⁴ Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами. – С.476.

¹⁵ Див.: Гамрецький Ю.М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // Укр. іст. журн. – 1958. – №5. – С.228–233.

¹⁶ Див., напр.: Карпенко О.Ю. Встановлення Радянської влади у Східній Галичині в 1920 р. // Укр. іст. журн. – 1957. – №3. – С.21–34; Його ж. Деякі питання історії Комуністичної партії Західної України (1924–1925 рр.) // Укр. іст. журн. – 1958. – №3. – С.83–96; Його ж. Окупація Північної Буковини боярською Румунією і боротьба трудящих мас проти окупаційного режиму (1918–1919 рр.) // Укр. іст. журн. – 1966. – №10. – С.56–62; та ін.

¹⁷ Герасименко М.П., Кравець М.М., Ковальчак Г.І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Укр. іст. журн. – 1959. – №3. – С.86–94.

¹⁸ Там само. – С.94.

¹⁹ Листування І. Крип'якевича з Ф. Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С.533–534.

²⁰ Див. докладніше: Костриця Н.Ю., Лола О.П. Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в Українській РСР // Укр. іст. журн. – 1958. – №5. – С.218–226.

²¹ Там само. – С.226.

²² ЦДАВО України. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 217–218.

²³ Там само. – Арк. 54–55.

²⁴ Там само. – Арк. 55–56.

²⁵ Там само. – Арк. 56.

²⁶ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле: журн. незалежної іст. думки за ред. С.Білокося. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С.8.

²⁷ Див.: Гирич М.И. Революционное движение на Левобережной Украине накануне первой русской революции, в 1904 г.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Львовский гос. ун-т им. Ив. Франко, каф. истории СССР и УССР. – Львов, 1956. – 16 с.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 56–57.

²⁹ Там само. – Арк. 213.

³⁰ Костриця Н.Ю., Лола О.П. Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в Українській РСР // Укр. іст. журн. – 1958. – №5. – С.223.

³¹ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О.С.Рубльов; Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2007. – С.98–100.

³² ЦДАВО України. – Ф. 4621. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 134–135.

³³ Див.: В. Г[олобуцький]. XI Міжнародний конгрес істориків // Укр. іст. журн. – 1960. – №6. – С.171.

³⁴ Див.: Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // Укр. іст. журн. – 1960. – №4. – С.140–144.

³⁵ Там само. – С.140.

³⁶ Там само. – С.144.

³⁷ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. «Україна крізь віки», т. 13. – К., 1999. – С.131–132.

³⁸ Про перипетії з науковою реабілітацією М. І. Яворського див., напр.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упоряд. О. С.Рубльов. – С.176–177, 189–191, 193–197, 204–207, 280–284, 287–289, 414–415.

³⁹ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Сучасність (Мюнхен). – 1966. – Ч. 3. – Березень. – С.75–91; Передрук: Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С.420–441; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту. – К., 1994. – Т.2. – С.401–416.

В архіві І.Лисяка-Рудницького зберігається лист-поздоровлення К.К.Дубини, надісланий з Києва 19 груд. 1966 р. З його тексту зрозуміло, що директор Інституту історії АН УРСР уже після Віденського конгресу переслав своєму заокеанському кореспонденту копію книжки про М.Драгоманова (Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – Т.2. – С.533 /Коментарі/).

⁴⁰ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – С.432.

⁴¹ Там само.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3234. – Арк. 69.

⁴³ Там само. – Арк. 148, 150–151.

⁴⁴ Див.: Сарбей В.Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії: [Рец. на кн.]: Ukrainian Historiography (1917–1956) by Olexander Ohloblyn, New York, 1957, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US», vol. V–VI, 1957, Special issue, pp. 307–435 // Укр. іст. журн. – 1960. – №5. – С.150–152.

Ця праця О.Оглоблина нині опублікована в укр. перекладі. Див.: Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 / Пер. з англ. та упорядкув. І. Верби та О. Юркової / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка; Держкомархівів України. – К., 2003. – 251 с.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні. – С.433.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Винар Л. Діяльність Українського Історичного Товариства в 1965–1967 рр. // Український історик. – 1967. – №3/4 (15/16). – С.144.

⁴⁸ Бібліографічні нотатки: Видавництва і видання // Український історик. – 1966. – №3/4 (11/12). – С.120–121.

⁴⁹ Упорядник свого часу був автором критичної рецензії на 1-й т. «Історії Української РСР» за ред. О.К. Касименка (1953), підготовлений Інститутом історії АН УРСР. (Див.: Лавріненко Ю. Історія без історії: [Рец. на кн.:] Історія України, т. I. К., 1953 // Укр. літ. газета (Мюнхен). – 1955. – Ч. 1).

⁵⁰ Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska: Listy 1950–1982 / Wybór, wstęp i przypisy B. Berdychowskiej. – Warszawa, 2004. – S. 665.

⁵¹ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей. – [Paris:] Instytut literacki, 1959. – С.9.

⁵² Там само. – С.7.

⁵³ Див., напр.: Berdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska: Listy 1950–1982. – S. 42.

- ⁵⁴ Див.: Мазуркевич О.Р. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. – К.: Держ. вид-во худож. літ-ри, 1961. – 192 с.; J. L. [Józef Łobodowski]. Kijów o «Antologii» // Kultura. – 1962. – №5 (175).
- ⁵⁵ Білокінь С.І. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С.106–107.
- ⁵⁶ Див.: Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. М. І. Марченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
- ⁵⁷ Verdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. – S.42.
- ⁵⁸ Білокінь С.І. Нові студії з історії большевизму. Ч. I–VIII. – 2-ге, розшир. й доп. вид. – К., 2007. – С.16.
- ⁵⁹ Див.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко; Записки НТШ. – Т. CLXXIII. – Париж; Чикаго, 1962. – 356 с.
- ⁶⁰ Брайчевський М.Ю. Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян // Укр. іст. журн. – 1958. – №6. – С.78–93; Його ж. До питання про виникнення міста Києва // Укр. іст. журн. – 1959. – №5. – С.53–67; Його ж. Дослідження М.В. Ломоносовим історії древньоруської держави: До 250-річчя з дня народження М.В. Ломоносова // Укр. іст. журн. – 1961. – №6. – С.94–99; Його ж. Теоретичні основи досліджень етногенезу // Укр. іст. журн. – 1965. – №2. – С.46–56; Брайчевський М.Ю., Дзира Я.І. Українські славісти про Климента Охридського: До 1050-річчя з дня смерті // Укр. іст. журн. – 1966. – №9. – С.139–142; та ін.
- ⁶¹ Див.: Брайчевський М.Ю. Важлива ініціатива: [Про організацію в УРСР Товариства сприяння охороні пам'яток культури] // Укр. іст. журн. – 1965. – №4. – С.152–153.
- ⁶² Брайчевський М.Ю. Кам'янець-Подільський – місто-музей // Укр. іст. журн. – 1967. – №2. – С.107–115.
- ⁶³ Протокол №10 засідання редколегії «УІЖу» від 6 січня 1967 р. // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 1396. – Арк. 36–37.
- ⁶⁴ Див.: Волинский Л. Охраняется государством // Новый мир. – 1966. – №10. – С.188–213.
- ⁶⁵ Там само. – С.199, 201; Брайчевський М.Ю. Сохранить памятники истории // История СССР. – 1966. – №2. – 205–226.
- ⁶⁶ Див.: Дубина К.К. Берегти скарби культури народу // Укр. іст. журн. – 1966. – №12. – С.3–12. Див. також: Дубина К. Святині народні // Радянська Україна. – 1966. – 6 жовтня. – №230. – С.3; Рогошин С.О. Установчий Республіканський з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Укр. іст. журн. – 1967. – №3. – С.104–108.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1073. – Арк.16–24; Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М.І.Панчук (кер.) та ін.; Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 1994. – С.291–296; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. – К., 1996. – Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – С.80–89.
- ⁶⁸ Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археол. студії. Публіцистика / Ред. Л. Винар. – 2-ге вид. – К., 2002. – С.489.
- ⁶⁹ «І знову німа роль за сценою»: Щоденникові нотатки // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка / Держкомархівів України; Ін-т археології НАН України; Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2004. – Т. 1: Джерела. – С.630.
- ⁷⁰ Листування І. Крип'якевича з Ф. Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С.542, 544.
- ⁷¹ Див.: Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський: 3 нагоди 100-річчя від дня народження // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – №77. – С.3–4. Передруковано у кн.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упоряд. О. С.Рубльов. – С.222–231.
- ⁷² Див.: Бойко І.Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І.Багалія // Укр. іст. журн. – 1957. – №2. – С.105–109.
- ⁷³ Див.: Меморандум КГБ УРСР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р., 1 груд. 1966 р. // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.231–235.

- ⁷⁴ Там само. – С.233–234.
- ⁷⁵ Там само. – С.235.
- ⁷⁶ Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 349. – №794 (далі – ІР НБУВ).
- ⁷⁷ Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.4–5.
- ⁷⁸ Див.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1966. – №11. – С.13–30. Передруковано у кн.: «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 1: Джерела. – С.674–695.
- ⁷⁹ Протокол №7 засідання редколегії «УІЖу» від 16 верес. 1966 р. // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп.1, ч.2. – Спр.1396. – Арк.27.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Л.В. [Винар Л.]. Бібліографічні нотатки: Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну», Український історичний журнал, ч. 11, 1966, стор. 13–30 // Український історик. – 1967. – Ч.1–2 (13–14). – С.124.
- ⁸² Див., напр.: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 107 с.
- ⁸³ Л.В. [Винар Л.]. Бібліографічні нотатки: Ф. П. Шевченко, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» // Український історик. – 1967. – Ч.1–2 (13–14). – С.124.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Див.: Винар Л. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році // Український історик. – 1967. – №3–4 (15–16). – С.103–108.
- ⁸⁶ Пиріг Р.Я. Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.72.
- ⁸⁷ Ясь О.В. Постать і науковий доробок Ф. П. Шевченка: погляд з того боку «залізної завіси» // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С.120.
- ⁸⁸ Див.: Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1967. – №3. – С.15–25.
- ⁸⁹ Протокол №10 засідання редколегії «УІЖу» від 6 січня 1967 р. // НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 1396. – Арк. 38.
- ⁹⁰ Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1967. – №3. – С.15.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Там само. – С.16.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. – Арк. 24.
- ⁹⁵ Див.: Боровой С.Я. До питання про становище України в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1967. – №9. – С.115–121.
- ⁹⁶ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.272–273.
- ⁹⁷ Див.: Бородін О., Буцько М., Нікольніков Г., Павленко В. Більше уваги питанням історії КП України: По сторінках «Українського історичного журналу» // Комуніст України. – 1970. – №6. – С.78–86.
- ⁹⁸ Там само. – С.81.
- ⁹⁹ Вістки з України // Український історик. – 1967. – №3–4 (15–16). – С.154; Ясь О. Ф.П.Шевченко та його науковий доробок: погляд з того боку «залізної завіси» // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка / Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С.21.
- ¹⁰⁰ Грушевський М. На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.4.
- ¹⁰¹ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С.101.
- ¹⁰² Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.337.
- ¹⁰³ Ресент О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрямки наукового пошуку // Укр. іст. журн. – 2007. – №6. – С.222.

- ¹⁰⁴ Див.: Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії «Українського історичного журналу» // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2: Наукові студії. – С.39–40.
- ¹⁰⁵ Шевченко Ф.П. «Українському історичному журналу» 10 років // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С.7–8.
- ¹⁰⁶ Див., напр.: Дашкевич Я.Р. Комуністична та радянська преса в Західній Україні у 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. – 1958. – №1. – С.117–124; Його ж. Омська газета «Пролетар» про перебування галичан-інтернаціоналістів у Західному Сибіру (1918–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1961. – №1. – С.132–137; Його ж. Вірменський історик С.Баронч як дослідник минулого України: До 150-річчя з дня народження // Укр. іст. журн. – 1964. – №2. – С.121–122; Його ж. Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960–1964 рр. // Укр. іст. журн. – 1965. – №10. – С.130–137; Його ж. Вірменське друкарство на Україні: До 350-річчя виходу в світ першої вірменської друкованої книги на Україні // Укр. іст. журн. – 1966. – №12. – С.132–134; та ін.
- ¹⁰⁷ ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1010. – Арк. 1 зв.; Кравчук П. Відгомін Жовтневої революції в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №10. – С.33–39.
- ¹⁰⁸ Кравчук П. Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №12. – С.99–100; ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1012. – Арк. 2.
- ¹⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1656. – Арк. 1–1 зв.; Ярошенко А.Д. Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П.С.Ладана // Укр. іст. журн. – 1962. – №1. – С.147; Його ж. Невтомний солдат революції: До 80-річчя з дня народження П.Ю.Дятлова // Укр. іст. журн. – 1963. – №1. – С.94–96.
- ¹¹⁰ Ярошенко А. Юрій Михайлович Коцюбинський. – К., 1965. – С.106–108; див. також: Ярошенко А.Д. Юрій Михайлович Коцюбинський. – Киев, 1986. – С.169.
- ¹¹¹ ІР НБУВ. – Ф. 284. – №1660. – Арк. 1.
- ¹¹² Див., напр.: Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. – Т. V, з. 2. – С. 93–105.
- ¹¹³ Див.: Білокінь С.І. До питання про історизм у творах Г. Нарбута // Укр. іст. журн. – 1971. – №3. – С.111–113; Його ж. На зламах епохи: Спогади історика. – С.193.
- ¹¹⁴ Див., напр.: Ковальчук О. Кравчук Петро Ількович // Українські історики ХХ ст.: Біобібліогр. довідник / Ін-т історії України НАН України; Сер. «Українські історики». – К., 2003. – Вип. 2, ч. 2. – С.217–218.
- ¹¹⁵ Див.: Кравчук П.І. П'ятдесятиріччя української робітничо-фермерської преси в Канаді // Укр. іст. журн. – 1957. – №2. – С.93–104; Його ж. Прогресивні канадські українці і возз'єднання українських земель // Укр. іст. журн. – 1959. – №6. – С.67–76; Його ж. І. Франко та українська трудова еміграція в Канаді // Укр. іст. журн. – 1966. – №8. – С.70–80; Його ж. Історичні праці Мирослава Ірчана: До 70-річчя з дня народження // Укр. іст. журн. – 1967. – №7. – С.139–140; Його ж. Відгомін Жовтневої революції в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №10. – С.33–39; Його ж. Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді // Укр. іст. журн. – 1967. – №12. – С.99–100.
- ¹¹⁶ Див.: Кравчук П. Інформативна довідка: Особисті спостереження // Київ. – 1990. – №4. – Квітень. – С.114–124; №5. – Травень. – С.125–137; Його ж. Без недовонок: Спогади. – К.; Торонто, 1995. – С.114–121.
- ¹¹⁷ Див. докладніше: На скрижалях історії: З історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті рр.: Зб. док. і матеріалів / Ін-т історії України НАН України; Фондація укр. спадщини Альберти (Канада); ЦДАГО України; ЦДАМЛІМ України; ЦДАВО України та ін.; Упоряд.: О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк, П.Т.Тронько. – К., 2003. – Кн.1. – С.322–329, 345–356, 769–770.
- ¹¹⁸ Кравчук П. Інформативна довідка // Київ. – 1990. – №5. – С.131.
- ¹¹⁹ Див.: Дядиченко В.А. Петро І і Україна // Укр. іст. журн. – 1972. – №6. – С.54–63.
- ¹²⁰ Там само. – С.55.
- ¹²¹ Там само. – С.63.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Кравчук П. До теми «Петро І і Україна» // Життя і слово: Український тижневик. – 1972. – 9 жовтня. – Ч. 41 (362). – С.6.

- ¹²⁴ НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 5986. – Арк. 38.
- ¹²⁵ Дядиченко В.А. Ще раз про Петра та Україну // Укр. іст. журн. – 1973. – № 1. – С.159–160.
- ¹²⁶ Там само. – С.160.
- ¹²⁷ Кравчук П. Без недоминок: Спогади. – С.180.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Там само. – С.180–181.
- ¹³⁰ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле: журн. незалежної іст. думки за ред. С.Білоконя. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С.12; Його ж. На зламах епохи: Спогади історика. – С.198.
- ¹³¹ Див.: Кузнецов В.І. Зустріч у редакції «Українського історичного журналу» з головою крайового виконавчого комітету Товариства об'єднаних українських канадців П.І.Кравчуком // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.157.
- ¹³² Див.: Євтух В.В., Ковальчук О.О. Українські канадці: проблеми соціально-демографічної інтеграції // Укр. іст. журн. – 1991. – №8. – С.64–74; Їх же. Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми // Укр. іст. журн. – 1991. – №9. С.42–50; Сич О.І. Буковинська преса як джерело вивчення історії української еміграції до Канади (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1992. – №12. – С.59–68.
- ¹³³ Див., напр.: Мельничук Я.С., Злупко С.М. Видання з історії західноукраїнських земель: [Рец. на зб.]: З історії західноукраїнських земель, вип. 1–5. К., 1957–1960 // Укр. іст. журн. – 1961. – №4. – С.133–136; Злупко С.М. Дослідження з історії економічної думки // Укр. іст. журн. – 1962. – №5. – С.95–99; Його ж. М.П. Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині // Укр. іст. журн. – 1966. – №9. – С.59–71; Його ж. Зв'язки М. І. Костомарова із Західною Україною // Укр. іст. журн. – 1967. – №5. – С.42–49; Його ж. Соціально-економічні проблеми вільного руху на західноукраїнських землях (1848 р.) // Укр. іст. журн. – 1968. – №3. – С.24–30; Його ж. Вплив марксизму на поширення революційно-демократичних ідей на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1968. – №5. – С.17–23; Його ж. До питання про зв'язки Буковини з Наддніпрянською Україною та Галичиною (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1968. – №11. – С.68–72; Його ж. П.О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні // Укр. іст. журн. – 1969. – №8. – С.71–78; та ін.
- ¹³⁴ Злупко С.М. До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського // Укр. іст. журн. – 1970. – №7. – С.116–118.
- ¹³⁵ Там само. – С.116, 118.
- ¹³⁶ Там само. – С.118.
- ¹³⁷ Протокол №10 засідання редколегії «УІЖу» від 16 листопада 1970 р. // НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 4056. – Арк. 24.
- ¹³⁸ Культурне життя в Україні: Західні землі. – Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – С.678–679.
- ¹³⁹ Там само. – С.694–695.
- ¹⁴⁰ Там само. – С.679.
- ¹⁴¹ Див.: Юрченко О.Т. Всупереч фактам: Про ідейно-політичне обличчя В.П. Левинського // Укр. іст. журн. – 1972. – №5. – С.45–57.
- ¹⁴² Там само. – С.45–46.
- ¹⁴³ Там само. – С.57.
- ¹⁴⁴ Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – Ч. 1 (6). – С.8.
- ¹⁴⁵ Цит. за: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? – С.9.
- ¹⁴⁶ Юрченко О.Т. Всупереч фактам: Про ідейно-політичне обличчя В.П. Левинського // Укр. іст. журн. – 1972. – №5. – С.54, 57.
- ¹⁴⁷ Там само. – С.46.
- ¹⁴⁸ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні. – С.479–480.
- ¹⁴⁹ Україна: Хроніка XX ст.: Довідкове видання / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Роки 1961–1975. – Ч.2. 1966–1975. – С.480.
- ¹⁵⁰ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.313.

¹⁵¹ Див.: Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Укр. іст. журн. – 1982. – №2. – С.73–76.

¹⁵² Докладніше див.: Motylewicz J., Stępień S. Dzieje Kijowa a Polacy // Rocznik Przemyski. – 1988. – Т. XXIV–XXV. – S.495–497.

¹⁵³ Див.: Смолій В.А. Основні проблеми дожовтневої історії Києва в радянській історіографії // Укр. іст. журн. – 1982. – №5. – С.144–149.

¹⁵⁴ Motylewicz J., Stępień S. Dzieje Kijowa a Polacy // Rocznik Przemyski. – 1988. – Т. XXIV–XXV. – S.495–497.

¹⁵⁵ Див., напр.: «Український історичний журнал» (1957–1966): Систематичний покажч. / Уклад. Л.Д. Вітрук, Т. М. Шелюх. – К., 1968. – 233 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажч., 1967–1976 рр. / Уклад. І.М.Данилова, Є.Г.Кузнецова. – К., 1982. – 315 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажч., 1977–1986 рр. / Уклад. Є.Г.Кузнецова, Л.Я.Муха. – К., 1987. – 277 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажч., 1987–2001 рр. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська, О.О.Заплотинська, А.В.Невмиржицька. – К., 2004. – 263 с.; Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» акад. НАН України В.А.Смолія // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.3–7; Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – 256 с. та ін.

In the context of historiographic process the author explores separate behind-the-scenes details, connected with publications in the “Ukrainian Historical Journal” in 1957–1988. The article is also about perception of publications in the “UHJ” by communist party nomenclature, by scientific and close to scientific surroundings.

О.А.Удод*

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2007 рр.)

У статті здійснюється аналіз публікацій в «Українському історичному журналі» за період 1957–2007 рр., присвячених проблемам теорії історії (філософії історії) та методології історичних досліджень. Робиться висновок про упослідженість теоретичних проблем історичної науки, їх підпорядкування компартійній пропаганді (до 1990 р.) та чітко окреслену тенденцію до подолання відставання української історіографії в методологічному та власне теоретичному сенсі від світової історичної науки (в 90-х рр. ХХ ст. та на поч. ХХІ ст.). Окреслюється коло можливих наукових пошуків у галузі методології та теорії історії і роль історичного часопису в розробці сучасного інструментарію науки.

Теорія історичної науки (при наявності усіх можливих ракурсів і відтінків цього поняття: теорія історії, теорія в історичній науці, теорія історичного процесу та ін.) разом із методологією історії та історіографією виступають у ролі засобів рефлексії історичного знання. Найбільш тісно теорія історії зв'язана з філософією історії, яка досліджує історичний процес (онтологія) і природу історичного пізнання (епістемологія). Відтак філософія історії є теоретичною основою методології історії, оскільки розглядає методи наукового історичного пізнання у співвідношенні з певною епістемологічною та історіософською парадигмами. Увага до теоретичних проблем історичної науки, до філософії історії в ці-

* Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, зав. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.